инв. бр.
401

Др. ДРАГ. СТРАЊАКОВИЋ

БИБЛИОТЕКА
НАРОДНЕ СКУПШТИНЕ
бр. 6183

СРБИЈА ПИЈЕМОНТ ЈУЖНИХ СЛОВЕНА
1842—1853

БИБЛИОТЕКА
НАРОДНЕ СКУПШТИНЕ

БЕОГРАД
1932

Инв. бр. 401

НАРОДНА ШТАМПАРИЈА
24, ПОЕНКАРЕОВА УЛИЦА, 24

Србија Пијемонт Јужних Словена (1842—1853)

I Србија Пијемонт Срба

Благодарећи Пећкој Патријаршији и нашим народним умотворинама, нарочито нашим народним песмама, солидарност и заједничка сарадња код Срба била је у XVIII, а особито у почетку XIX века, увелико развијена.[1] Ово се најбоље посведочило у припремању и организовању првог српског устанка, као и за све време његовог трајања, у коме је узео учешћа велики број истакнутијих људи из свих српских покрајина под турском и аустриском влашћу и из Црне Горе. Устанак у Шумадији, после успеха српске војске на Иванковцу (1805), на Делиграду и на Мишару (1806), имао је великог значаја и утицаја на српски народ под турском и аустриском влашћу. Као последица устанка у Шумадији, 1807 године избија устанак Срба у Срему (Тицанова буна), 1808 у Источном Банату, 1809 у Босни. На све стране међу Србима осећа се покрет за ослобођење испод туђе власти. Све су очи упрте на Шумадију—Србију. Од ње се много очекује. Она постаје Пијемонт српства. Из разних покрајина под туђом влашћу

[1] Обнављањем Пећке патријаршије 1557 сви Срби долазе први пут под управу једног црквеног поглавара. Заједно са народним песмама, Црква је стално неговала и ширила целом српском народу култ српске прошлости, и помињала и величала поједина дела наших средњевековних владалаца и црквених и световних великодостојника. Говорило се о сјајној и величанственој прошлости и припремало се за бољу будућност српског народа. Говорило се о великој Душановој царевини. Мислило се на освету Косова, које се сматрало као пораз целокупнога српскога народа и узрок пропасти *српскога царства*. Сво неговање култа српске прошлости у народним песмама и од претставника српске цркве ствара још у другој половини XVIII века идеју заједничке сарадње у борби против непријатеља, и јача националну свест и осећање солидарности код целокупног српског народа.

Срби хитају у помоћ својој браћи у Шумадији. После 1806 године Карађорђе и остали истакнутији људи из првог српског устанка били су свесни улоге коју Шумадија треба да одигра у борби за ослобођење српства. Они се труде да Србија достојанствено одигра ову улогу. Карађорђе је с правом мислио да би Србија са Црном Гором могла успешније извршити ослобођење и уједињење српства, него што би то она сама могла учинити. Поред ранијих веза које су постојале између устанка у Шумадији и црногорског владике Петра I, одмах после сјајног успеха српске војске на Мишару, Карађорђе предузима живљу акцију на одржавању што чешћих и што тешњих веза са Црногорцима. Карађорђе је увидео да одржавање веза са Црногорцима преко писама и разних курира није довољно за успешан рад на ослобођењу целог српства испод турске власти, те је у пролеће 1809 године предузео велику војну акцију према Сјеници и Новом Пазару у намери да се сједини с црногорском војском и да заједнички наставе борбу против Турака. Карађорђе је у свом походу у Новопазарском Санџаку имао успеха. Срби су однели две сјајне победе над Турцима код Суводола и Сјенице. Међутим главни циљ Карађорђева похода, уједињење устаника и црногорске војске, није успео, ма да су се поједина одељења сјединила. До заједничке акције устаника и Црногораца није дошло. Наскоро су настали тешки дани за устанике у Шумадији. Устаници су трпели пораз за поразом. Велики део ослобођене Србије пао је поново Турцима у руке. Сад је главна пажња устаника била обраћена на то како би могли сачувати ослобођену Србију да је Турци поново не заузму. Више се није могло мислити на акцију против Турака и ослобођење српства испод турског јарма, већ на одбрану онога што је било освојено и ослобођено.[2] Дошла је кобна 1813 година, када је цела ослобођена Карађорђева Србија поново потпала под турску власт и када је већи број истакнутијих Срба, који су узели учешћа у борби за ослобођење Шумадије, заједно са Карађорђем морао напустити Србију.

С пропашћу Карађорђеве Србије није напуштена идеја ослобођења и уједињења српства. Милош Обреновић, вођ другог српског устанка, за све време своје прве владе мислио је на ослобођење Срба испод турске власти. Као и у другим

[2] Прота Матеја Ненадовић, Мемоари (за штампу приредио Владимир Ћоровић у Библиотеци српских писаца); Станоје Станојевић, Историја српског народа (1926), 315, 355; Владимир Ћоровић, Почетак Карађорђевог устанка. Српски Кн. гласник XV, (1925); Стојан Новаковић, Васкрс државе српске (1914); Владимир Ћоровић, Велика Србија, (1925); Шишић, Станојевић и Ћоровић, Карађорђе (1923); Љубомир Јовановић, Преглед национално-политичког живота српског у XIX веку. Српски Кн. Гласник, 1—3 (1901) и Љубомир Јовановић, Стогодишњица српског устанка (1904).

политичким питањима, тако је Милош и у националном питању био практичан и реалан човек.[3] Он се није заносио великим плановима, већ се и у националном питању руководио практичним разлозима. Појам Србије за њега је био, до 1834 године, само Карађорђева Србија. Милош је на сваки начин желео да се границе његове Србије, ако не прошире, оно бар поклапају са границама Карађорђеве. Све до 1833 године, док није добио нових шест нахија, Милош је нарочито радио у овом правцу и утрошио велики део своје енергије и политичке превртљивости.

За све време своје владе Милош се живо интересује за српски народ у хришћанским покрајинама под турском влашћу. Помоћу курира и писама он одржава сталне везе са истакнутијим људима ових покрајина. Нарочито је Милошево велико интересовање било за Босну и Херцеговину. Он наређује српским властима да се указује гостопримство свакоме Србину који је побегао у Србију да се спасе од турскога зулума. У Србији Милош ове људе искоришћује за своје политичке циљеве. Са босанским избеглицама Милош припрема 1833-34 године буну у Босни, мислећи да тако приволи Турску да му призна право његове власти у нових шест нахија, које је већ био с војском посео.[4] Исто тако у Србији се налазио велики број Срба из Аустрије; неки су дошли на Милошев позив, а неки су побегли да се спасу од рђавог поступања аустриских власти. Милош их је у Србији све примио веома добро. Некима је дао службу а неке је новчано потпомагао. Милош се стално обавештавао о стању Срба у турском царству. Кад год је притисак турских власти над Србима у Босни, Херцеговини и Старој Србији био оштрији и суровији, истакнутији су Срби из ових покрајина одмах о том обавештавали Милоша и молили га да се заузме код Султана за побољшање њиховог положаја и њихове даље судбине. Милош је излазио на сусрет њиховим молбама. Када су се крајем 1837 и почетком 1838 године Срби из Босне обратили, преко свога православног босанског епископа, Милошу с молбом да се заузме за побољшање њиховог положаја од »притиска муслимана над православним становништвом«, кнез Милош се обрати молбом енглеском конзулу у Београду, пуковнику Хоџесу, да он у Цариграду посредује у њихову корист. Хоџес је о овоме писао Министарству иностраних дела у Лондону и енглеском амбасадору у Цариграду. Енглески амбасадор је посредовао код Решид- паше да се побољша стање становништва у Босни.[5] Разуме се да је цела ствар остала само на енергичном посредовању енглеског ам-

[3] Слободан Јовановић, Влада Александра Обреновића, II, (1931), 365—8. [4] Драгослав Страњаковић, Буна Срба хришћана у Босни. Годишњица 40, (1931), 168—9. [5] Михаило Гавриловић, Почеци дипломат-

басадора на Порти и малој преписци између Порте и босанског везира поводом овог питања. Хришћанско становништво у Босни и Херцеговини није осетило никакву корист од овог посредовања.

II Српско-југословенски национални програм Кнеза Михаила

После Миланове смрти дошао је на српски престо млађи Милошев син Михаило, који је тада имао седамнаест година. Национално Михаило је био ширих видика него његов отац Милош. Он је био изашао из оквира уског српско-шумадиског национализма. Поред рада на ослобођењу и уједињењу српства мислио је и нешто радио на ослобођењу осталих Јужних Словена под турском влашћу. Тада је Србија била центар српства и, у ужем обиму, југословенства. Сви они Срби и Бугари који су бежали испод ропства туђе власти налазили су уточишта и заштите у маленој и вазалној Србији и били су веома срдачно примани како од самог Кнеза тако и од осталих претставника српске власти. Мањи покрети незадовољства Срба у Босни, Бугара у Бугарској (1840—1841) и припремање и организовање устанка у врањском и лесковачком крају 1841 године, нису били непознати кнезу Михаилу. После неуспелог устанка у врањском и лесковачком крају велики број његових покретача и виђенијих људи из ових крајева, као из нишког, прокупачког и пиротског краја, склонили су се у Србију.[6] Поред избеглица из Источне Србије у Београду је био велики број Срба из Босне и Херцеговине, који су се због турског насиља и зулума склонили у Србију; са свима њима кнез Михаило је био у тешњим везама. Главног организатора босанске буне од 1834 године, познатог попа Павла Каранотвртковића, кнез Михаило је узео к себи за дворског свештеника. Велики број Срба из Аустрије налазио се такође у Србији. Једна од главних оптужаба коју су уставовбранитељи разно-

ских односа Велике Британије и Србије. (Из новије српске историје), (1926), 144. [6] Страњаковић, 15. 24-III/5-IV-1841 добегли трговци и кметови из округа нишког, лесковачког, прокупачког и пиротског предали су барону Ливену у Крагујевцу молбу »у смотренију тешке невоље њине и нечовечног и тиранско-варварског гоненија њини цркви и цијелог благочестија христијанског«... (А. Н. Молба Срба — трговаца и кметова, окружја нишког, лесковачког, прокупачког пиротског управљена аћутанту цара руског, барону Ливену, у Земуну 21-V-1843). 7а молби су потписани »Все поданејши и смирени раби: Георгије Станковић парох из села Радње с. р., Станко Атанасијевић, Никола Срдић с. р., Стојан Чавдар, Коста Јовановић с. р., Цветко Голубовић, Цветко Стојановић, Здравко Аранђеловић, Михаило Стојановић, Сава Станковић, Стојан Вучковић и Цветко Ристић.

сили по народу против кнеза Михаила била је та, да је отуђио од себе виђеније људе и народне претставнике из Србије па се окружио странцима.[7]

III Уставобранитељи прве две године свога режима запостављају рад на националном пољу

За време Вучићеве револуције (августа 1842) као и годину дана после ње, у оном општем метежу и передовном стању, нови уставобранитељски режим није водио много рачуна о националном осећању српског народа и о раду на српско-југословенској идеји кнеза Михаила. Шта више, у самом почетку своје владавине, уставобранитељи су учинили неколико ненационалних потеза. Уставобранитељски режим не само да није водио рачуна о ранијем раду на ослобођењу и уједињењу српства, већ се огрешио и према људима који су се због турскога насиља и зулума били склонили у Србију. Уставобранитељи су поново предали Турцима у руке велики број Срба из српских покрајина под турском влашћу, који су раније били пребегли у Србију. Ови су људи били насилно одтајани од својих породица, иако су одавно стекли грађанска права у Србији, и предавани у руке турских власти које су их из Србије »као зликовце под стражом одвели у њихову прваШњу домовину, где се с њима поступало веома свирепо«.[8] Тако су уставобранитељи поступили са начелником Среза моравског Округа ужичког Симом Јоковићем. Пошто су га, као човека оданог кнезу Милошу, »телесно љуто казнили, упутили су га с писмом на турску власт у Босну, где је био рођен«.[9] Ништа боље нису прошли ни Срби из Источне Србије (Нишког, Прокупачког, Лесковачког и Пиротског округа). Одмах по доласку на власт, уставобранитељи су ове избеглице, у споразуму с Турцима, похватали, оковали и у тамнице бацили »са злом намером да их Турцима као бунтовнике издаду«. Кад су они сазнали праву намеру уставобранитеља, договоре се те из затвора »побегну на аустриску страну и ту са много страдајућом браћом својом из Србије замоле за заштиту доброг кнеза Михаила, који их очински прими, својим лебом издржава и својски се заузима за осталу браћу њихову, која после њих у српским тамницама заосташе, да ослободи«.[10] Добегли кметови и трговци у Земун бојали су се »да богомрски Вучић, који нечувена насиља и убиства по Србији чини, није прео

[7] Страњаковић, 15. Под странцима уставобранитељи су мислили на Србе из Аустрије и југословенских провинција под турском влашћу. [8] Годишњица 43, 164—5. [9] Кнез Михаило грофу Неселроди, 9-X-1842. [10] Молба Срба — трговаца и кметова окружја нишког, лесковачког прокупљанског и пиротског барону Ливену, 31-V-1843.

сталу браћу њихову у Србији предао Турцима у руке и да нису од њих погубљени«. Стога су они, да би поправили свој тежак положај, били намерни да иду у Петроград »да самому милостивому покровитељу њиховом и великомоћном цару силне Русије, изложе своје муке и страдања, и пред њим на колена падну и с плачом моле га да њих и децу њихову од безбожна Турчина ослободи и имање њихово од Турака и од нечовечна Вучића поврати и у отачество њихово под своје покровителство стави, на чему би му док је потомства њиховог самим животом својим свагда благодарни били и непрестанце Свемогућег Бога за августејши всеросијски дом молили«.[11] Међутим кад су чули да Ливен долази у Србију, они га сачекају у Земуну и обрате му се молбом да се заузме код руског цара, да би се они што пре вратили на своја огњишта и тамо били поштеђени од даљег турског гоњења и злостављања.[12]

IV Југословенски национални и државни програм кнежевине Србије из 1844 године (Гарашаниново „Начертаније")

Прве две године уставобранитељског режима, као што смо видели, у Србији се није ништа активније радило на националном пољу. Ове две године своје владавине уставобранитељи су се старали да преброде све унутрашње и спољашње незгоде и неприлике и да очувају ред и мир у земљи. Када су углавном са угушењем катанске буне (септембра 1844), уставобранитељи савладали све веће неприлике за свој режим, почели су обраћати пажњу и на рад на националном пољу. На крају 1844 најизразитији претставник уставобранитељског режима и народних тежњи и жеља Илија Гарашанин саставио је писмен програм по коме треба да се управљају Кнез и српска влада у националном раду према Јужним Словенима. Овај програм познат је под именом Гарашаниново »Начертаније«.

Своје »Начертаније« или југословенски национални програм кнежевине Србије из 1844 године Гарашанин је саставио под утицајем пољске емиграције а нарочито њеног претставника у Београду Фрање Заха. Да напише своје »Начертаније«, Гарашанин је био потстакнут једним програмом кнеза Чарториског. Пре но што је »Начертаније« поднето кнезу Александру као програм по коме треба да се управљају Кнез и српска влада у вођењу спољне и националне српске политике, за њега су знали, а може бити и на њему сарађивали, Аврам Петронијевић и Фрања Зах.[13]

[11] Ib. [12] Ib. [13] О томе како је постало »Начертаније« и колико је и како утицала пољска емиграција, кнез Чарторски и његови изасланици у Београду и Цариграду, на Гарашанина приликом састављања свога »Начертанија«, видети Страњаковић,1—17. [14] Страњаковић, 18.

Није то била само случајност да је Гарашанин узео на себе да напише југословенски национални програм Србије. Узевши у обзир разне околности и улогу коју је Гарашанин одиграо последњих година у Србији, он је био најпозванији да то учини. Под својим далековидним политичким плановима и државничким способностима Гарашанин је, несумњиво, стајао изнад свих ондашњих наших политичара. Као Помоћник Министра унутрашњих дела и као Министар унутрашњих дела Гарашанин је био у сталном додиру са народом. Он је боље него ма ко други познавао све његове добре особине, мане, недостатке осећања и схваћао и разумевао његове погледе на поједине ствари и питања. Састављајући своје »Начертаније«, Гарашанин се трудио да доведе у склад народно осећање са државним потребама. Говорећи о уједињењу Срба и Хрвата, Гарашанин се руководио народним осећањима, а говорећи о уједињењу Срба, Хрвата и Бугара у једну државу, Гарашанин се руководио више државним потребама него народним осећањима. Основна Гарашанинова мисао била је да се створи једна велика, јака и независна југословенска држава, која ће Европи давати најбоље јемство за мир на Балкану и која ће се с успехом моћи одупрети руском и аустриском надирању на Балканско Полуострво. Он је добро знао да сви Јужни Словени могу наћи најбоље јемство за своју слободу и независност у једној заједничкој држави, у противном случају да ће и даље остати под туђом влашћу.

Као необично даровит човек, велики државник и далековид политичар, Гарашанин је предвидео »да се турско царство у Европи мора распасти« и да се ово распадање може десити само на два начина: »или ће царство турско бити раздељено или ће оно бити поново сазидано од својих христијанских житеља«.[14] Гарашанин је био за овај други »распад« турског царства. Да не би пропаст турског царства у Европи затекла Јужне Словене неспремне и неорганизоване, Гарашанин је у своме »Начертанију« изнео начин и средства која би најбоље могла послужити у раду на припремању Јужних Словена за овај догађај. Како је Србија била једина југословенска покрајина на Балкану која је имала независну унутрашњу управу и располагала извесном сумом новаца за овај рад, то је она била најпозванија да узме на себе улогу Пијемонта код Јужних Словена. Србија је требала да почне рад на окупљању свих Јужних Словена око себе.

Као реалан и способан државник и политичар, Гарашанин је знао да се међу Јужним Словенима под турском влашћу може успешније радити него међу Југословенима под аустриском влашћу, ради чега је у своме »Начертанију« обратио

више пажњу овима првима. Питање ширења југословенске идеје међу Јужним Словенима у Бугарској и Србима у Босни, Херцеговини, Црној Гори и северној Албанији било је главни предмет Гарашанинове пажње приликом састављања »Начертанија«. Био је још један јак разлог зашто је Гарашанин мислио да у прво време треба, углавном, обратити сву пажњу Бугарима, Босанцима и Херцеговцима. Русија је била већ у велико почела своју пропаганду међу Јужним Словенима, а нарочито у Бугарској, Босни и Херцеговини. Требало је што пре почети рад на сузбијању руске пропаганде у овим југословенским покрајинама. Најбољи начин сузбијања руске пропаганде у Бугарској био би тај, да Србија тамо развије што јаче своју акцију и на тај начин одврати Бугаре од Руса и привеже их за себе. Гарашанин се бојао да Русија не покуша да створи слободну Бугарску државу под својим протекторатом. Он је веома добро схватао колика би била штета и опасност по Србију, ако би се на српским границама образовала оваква бугарска држава.

По себи се разуме да је Гарашанин мислио и на рад међу Југословенима у Славонији, Хрватској, Далмацији, Срему, Банату и Бачкој. Сви они заједно са Србима у Србији и Србима и Бугарима у осталим југословенским покрајинама под турском влашћу треба да образују велику, слободну и независну југословенску државу. Гарашанин је потпуно правилно схватио да ће успех у раду на уједињењу Југословена веома много зависити од вере. У верском погледу Југословени су били подељени у православне и римокатолике. Питање је било да ли ће римокатолици имати поверења у искрен и поштен рад православне Србије на уједињењу Јужних Словена. Желећи да увери римокатолике у Србијине искрене и поштене намере и да их придобије за југословенску идеју, Гарашанин је у своме »Начертанију« показао велику широкогрудост у верским питањима. Он каже да у будућој југословенској држави »Један од главних основа назначава се: Начело пуне верозаконске слободе«. По Гарашаниновом мишљењу »дужност је Србије да римокатолике на сваки начин придобије за југословенску идеју«. Прво је требало почети рад на придобијању босанских фратера »за идеју сједињења Босне са Србијом«, па после њиховим посредством Далмацију и Хрватску »тешње скопчати са Србијом и Босном«. Само у том случају, каже Гарашанин, може се успешно радити на уједињењу Јужних Словена, ако се »два народа источно православни и римокатолически међусобно о својој народној политици разумеду и сложе«.[15]

[15] Ib. 25—7; С. Јовановић, Спољашња политика, 123—25; Феодор Никић, Југословенска мисао. Илија Гарашанин, »Југословен« часопис за политичка, културно привредна и друштвена питања II, (1932), 101—4.

По »Начертанију«, Србији је на првом месту била дужност да ради на ослобођењу Јужних Словена од аустриског и руског утицаја, да их веже што чврће за себе и да их придобије за идеју уједињења. Да ослободи Јужне Словене аустриског утицаја, Србија је то могла учинити само посредством католичке цркве. Јер Гарашанин сасвим тачно каже да се само помоћу католичке цркве може »народ католических вероисповеданија од Аустрије и њеног уплива одвраћати и Србима већма приљубит«.[16] Поред политичког Србија се морала борити и против аустриског утицаја на економском пољу. Како се »цјела спољашња трговина Србије налази у рукама Аустрије«, Србија се морала побринути да добије нов трговачки пут на море. »Овакав пут само је овај за сад могућан који преко Скадра у Дуљцин води«.[17] Да сузбије руски утицај у Бугарској, Србија треба да се послужи у својој пропаганди истим средствима као и Русија: поповима, учитељима и штампањем у Србији и слањем у Бугарску »молитвених и других црквених књига и бугарских дела«.[18] Црну Гору треба одвратити од Русије и везати за Србију. Ово учинити, по Гарашаниновом мишљењу, не би било тешко. »Нека Србија и у Црној Гори примјер Русије следује и нека даде владики правилну свакогодишњу потпору у новцу — Србија ће на овај начин за малу цјену имати пријатељство земље која најмање 10.000 брдних војника поставити може«.[19]

Гарашанин је у своме »Начертанију« предвидео и начин на који ће Србија најуспешније моћи радити на ширењу југословенске идеје међу Јужним Словенима. Пре свега Србија се морала обавестити »у каквом се положају налазе народи из разних провинција Србију окружавајућих«, да би се могло одредити каква средства треба где употребити. За ову сврху требало је »оштроумне и правитељству вјерне људе као испитатеље стања ових народа и земаља послати«, који би по своме повратку с пута поднели тачан извештај српској влади. »Нарочито се треба, каже Гарашанин, известити о Босни, Херцеговини, Црној Гори и северној Албанији. У исто време нужно је да се тачно познаје и стање Славоније, Хрватске и Далмације, а разуме се у ово спадају и народи Срема, Баната и Бачке«. Овим агентима треба дати упутства »која места и која лица треба нарочито да упознају и да извиде«.[20]

Гарашаниново »Начертаније« било је први написани југословенски политички програм који је по својој садржини потпуно одговарао ондашњим приликама међу Јужним Словенима на Балканском Полуострву. Његов је значај у толико већи што је он постао пре »почетка значајног рада бискупа Штросмајера, Рачког и осталих великих поборника југосло-

[16] Страњаковић, 26—7. [17] Ib., 27. [18] Ib., 24; С. Јовановић, Спољашња политика, 424—25. [19] Страњаковић, 29. [20] Ib. 20—21.

венске идеологије«.[21] Пре Гарашаниновог »Начертанија« носиоци националне идеје код Срба били су њихови владаоци: Карађорђе, Милош и Михаило. С Гарашаниновим »Начертанијем« српско-југословенска идеја добија бољу и сигурнију основицу. Њени претставници и носиоци постали су народни претставници — људи из народа т.ј. сам народ. За Србију у XIX веку ово је било од великог значаја. Кроз цео XIX век вршене су честе промене на српском кнежевском и краљевском престолу. Могло се врло лако десити да један владалац буде присталица уједињења Јужних Словена а други противник. Међутим, када је сам народ искрен присталица и ватрен поборник за решење неког питања, то питање никад не може бити скинуто са дневног реда. Решење оваквог питања може се одуговлачити и одложити за извесно време, али никако сасвим одбацити. Карађорђеву и Милошеву националну идеју уједињења српства (углавном под турском влашћу) и Михаилову националну идеју рада на уједињењу Југословена под турском влашћу, Гарашанин је проширио у југословенску националну идеју уједињења свих Јужних Словена у једну слободну и независну државу. Доцније, за време друге владе кнеза Михаила (1860—68), Гарашанинов се политичко национални хоризонат још више проширио. Не тражи он сад само ослобођење и уједињење свих Јужних Словена, већ ослобођење испод турског јарма и осталих народа на Балканском полуострву. Он је »први изашао на среду с идејом: »Балкан балканским народима«.[22]

Пошто је саставио »Начертаније« и вероватно предао га тадашњем кнезу Александру Карађорђевићу као програм по коме би требало да се управљају Кнез и српска влада у вођењу спољашње и националне политике, Гарашанин се дао на посао. Прво му је било потребно да се обавести о стању и расположењу народа у појединим југословенским покрајинама. Стога је он, вероватно још 1845 године, послао своје агенте да пропутују југословенске покрајине на Балкану и да по повратку поднесу извештај шта су чули и видели, и шта су с ким разговарали. Гарашанин је у своме »Начертанију« изнео шта је био задатак ових агената. Он се састојао од четири тачке. Кад агенти дођу у неку покрајину, били су дужни 1) да обрате особиту пажњу на разне странке трудећи се да дозналу тајне жеље народа и које су најпрече народне потребе; 2) Да се обавесте о војном стању народа и земље, ратном духу и народном наоружању, броју војске, где се налазе ратни магацини и арсенали, где се производе ратне потребе (џебана и оружје) и откуда се добивају и у земљу уносе; 3) да саставе списак и карактеристику најважнијих и најутицајнијих људи, не изостављајући ни противнике Србије и 4) да се

[21] Југословен I, 102. [22] С. Јовановић, Спољашња политика, 431.

тачно и добро обавесте шта се у којој покрајини мисли о Србији, шта народ од ње очекује, шта од ње поједини људи желе и чега се од ње боје«.[23] Успех Гарашаниновог рада с а-

[23] Страњаковић, 21. Без сумње, веома је интересантно да се изнесе начин организације пропаганде у Турској за општи устанак против Турака. Опис ове организације оставио нам је у рукопису бивши секретар Ваљевског окружног суда Јован Миленковић, који је и сам био агент ове пропаганде. Миленковић у своме опису каже: »По устану т. ј. по плану пропаганде, цео простор Европске Турске, од Бишћа у Босанској Крајини до Добруџе, у Бугарској испод Балкана, и испод Велеса, с Миридитима до Скадра, био је раздељен у двоје: источну и западну половину. Источна је половина била предана једном а западна другом Коловођи. У западној половини је Коловођа био Тома Ковачевић. Коловође су нашли Агенте, а делокруг рада једног Агента простирао се на две, три или више нахија. Агенти се између себе нису познавали. Сваки Агент изабрао је у својој нахији по једног Начелника, и Начелници између себе нису се познавали. Сваки начелник изабрао је у својој нахији по селима Кметове, који се такође нису познавали. Поглавар пак, целе пропагандистичке организације био је Илија Гарашанин а његов Помоћник Јован Мариновић.

Коловође су као редовни чиновници имали сталну плату и додатак за трошкове кад путују по своме крају. Агената је (1844—1852) било око 52, а њима се плаћало по 53, 60, 70 а неком и 100 талира годишње. Из српске државне касе је годишње трошено за организацију пропаганде 5—6000 талира. Како је овај издатак из државне касе, који је био политичког карактера, морао претходно бити одобрен само од Претседника Савета, то је и Стефан Стефановић, као Претседник Савета, знао за ову пропаганду.

Поглавар пропаганде и његов Помоћник добијали су у одређено време рапорте од Коловођа, Агенти су извештавали Коловође, а Начелници усмено одговарали о чему су питани или што су имали да кажу својим Агентима. На тај начин Поглавар и његов Помоћник су знали Коловође, све Агенте, Начелнике и Кметове. Међутим, ни Агенти, ни Начелници, ни Кметови нису знали између себе, нити су се познавали један са другим. Оваква је организација установљена због тога што, у случају да један Агент изда организацију, он је могао одати само неколико својих Начелника и цела организација не би била доведена у питање даљег опстанка. Ако би пак, један Начелник био издајник, он је могао одати само своје Кметове.

Миленковић је постао Агент 1850 године над нахијама: зворничком, бијељинском, тузланском, маглајском, брчком и градачком, кад је био секретар суда у Лозници. Он је уживао велико поверење код свога Коловође Томе Ковачевића, који му је открио ко је био поглавар пропаганде а ко његов Помоћник. Али, и поред великог поверења свога Коловође, Миленковић није могао никако дознати за остале Агенте, изузев за Агента у зворничкој и вишеградској нахији, Петра Марковића учитеља у Ужицу.

Пропаганди је био циљ да се народ под Турском обавести да су Ришћани и Кришћани браћа, да имају једног душмана — Турчина; да треба да прегне свом снагом да се ослободи и да му се улије храброст, јер има једна сила која ће му прискочити у помоћ.

За Агенте су узимани људи не гледајући на веру. За то је било доста католика, људи способних и усталаца, врло оданих овом послу. И Агенти су по нахијама бирали сигурне људе, било попове, било фратре, било трговце, било сељаке за Начелнике.

Агенти су били дужни дознавати и јављати, својим путем, колико у ком селу има кућа, колико народа — мушкиња и женскиња; колико је оружја: шешана, ножева великих, и пиштоља; колико способних за

гентима био је велики. У почетку 1846 године Гарашанин је ступио у блиске и поверљиве везе са истакнутијим људима у неким југословенским покрајинама, а у неким је успео да има и своје поверенике.

V Почетак Гарашаниновог рада на националном пољу; његове везе с црногорским владиком Петром II, Арнаутима у Албанији и истакнутијим људима у Херцеговини, Босни, Старој Србији и Бугарској

Први с ким се Гарашанин споразумео био је црногорски владика Петар II Петровић. Као с културним и просвећеним човеком, »који је само за српство живео«, с владиком Петром II није се било тешко споразумети. Српска влада је давала владици Петру II годишњу помоћ од 1.000 царских дуката.[24] У северној Албанији Гарашанин је 1846 »утврдио бесу у Миридитима са католичким свештеником Дон Карлом Красним«. Овај католички свештеник био је веома ревностан човек и својски се заузимао да придобије за Србију симпатије католичких Арнаута-Латина. Са његовом помоћу придобијен је миридитски главар Биб Доде, који је дао пристанак да суделује с Миридитима у устанку за ослобођење, »па ако се устанак сврши успешно, да Миридити имају своју унутрашњу аутономију и слободу вероисповести под српском владом«.[25] У Херцеговини Гарашанин је одржавао везе са мостарским трговцима који су одлазили у Трст. Српска влада се надала да ће се народ у Херцеговини у свако доба, кад му се из Србије поручи, дићи на устанак.[26] Од 1846 године Гарашанин је придобио за рад у Босни неког Сарајлију Богдановића. Богдановић се из Сарајева доселио у Брод, где је отворио кафану. Он је био повереник српске владе за Босну, а у исто време слао је Гарашанину извештаје о ста-

војску, а колико стараца и дечака; колико где има хране; па још и колико у ком селу има извора или бунара; колико кланаца, а колико долина и шума било за заседу, било за збегове; колико у ком селу има поузданих, верних људи, с којима се о народном послу може без страха говорити, а колико је оних од којих се треба чувати као од живе ватре,« итд. (Милан Ђ. Милићевић, Из мојих успомена. Годишњица Николе Чупића XVII, 1897, 9—13).

[24] А М И Д у Н. Атанасије Николић, Опис радње по предмету општег споразумења за устанак и уједињење (1860—1868) у Београду, 20-IV-1876. И Јовану Миленковићу је било познато да је владика Петар II знао за »пропаганду у Турској за општи устанак против Турака«: да је уз њу пристао и да му је из Београда послано 1.000 дуката и обећано прво место међу црквеним великодостојницима по ослобођењу (Годишњица XVII, 11). [25] Ib. С Красним вођена је преписка на латинском језику; Годишњица XVII, 12. [26] Ib.

њу у Хрватској и Славонији. После Богдановићеве смрти његов син Стеван продужио је очев посао. Он је постао повереник српске владе.[27] С истакнутијим људима у Старој Србији Гарашанин је одржавао везе посредством трговаца који су у Београд долазили да купују робу. Ови трговци били су Гарашанинови извештачи о унутрашњем стању у Старој Србији и расположењу тамошњег народа према Србији. 1853 године Гарашанин је послао у Јужну Србију за сталног повереника српске владе Стевана Верковића, чија је дужност била да ради на припремању тамошњег народа »за општи устанак ослобођења и уједињења Срба«.[28] Са појединим вићенијим Бугарима Гарашанин је и пре »Начертанија«, за време свога боравка у Цариграду (1840—1841), ступио у ближе односе. С њима је Гарашанин разговарао »о предмету ослобођења«.[29] После 1844 године Гарашанин је обратио нарочиту пажњу на Бугарску. На придобијању бугарског народа за идеју ослобођења и уједињења Јужних Словена под предводништвом Србије, Гарашанин се послужио бугарским поповима, учитељима и штампањем црквених књига у Београду на бугарском језику. После 1848 Гарашанинова је акција у Бугарској била веома жива.

Када је започета фебруарска револуција у Француској и одатле се пренела у друге државе, Гарашанин је мислио да је дошао погодан тренутак да изврши поједине тачке свога националног плана изнетог у »Начертанију«. Он се одмах дао на посао. Гарашанин је сматрао као најпотребнију ствар за успешан рад међу Јужним Словенима у ово доба, да буде у што срдачнијим везама с црногорским владиком Петром II. У Црну Гору Гарашанин је послао Матију Бана, чија је дужност била да, поред Црне Горе, пропутује и Далмацију и упозна се и ступи у везе са људима из Албаније, Босне, Херцеговине, Истре и Хрватске.[30]

Бан је пошао на пут 27-III/8-IV-1848. Правац његовог пута био је: Сремски Карловци, Загреб, Задар, Дубровник, Цетиње. Прво је отишао у Сремске Карловце патријарху Рајачићу и исложио му гледиште Кнеза и српске владе на последње политичке догађаје. Затим је Бан говорио Рајачићу о потреби једног братског савеза између Хрвата и Срба у Аустрији. Из Сремских Карловаца Бан је отишао у Загреб. Патријарх Рајачић је послао по Бану једно поверљиво писмо хрватском бану Јелачићу. Посредством Људе-

[27] Васа Чубриловић, Босански устанак (1875—78), (1930), 16.
[28] Атанасије Николић, Опис радње по предмету општег споразумења за устанак и уједињење (1860—1868) у Београду, 20-IV-1876. [29] Ib.
[30] Вл. Ђорђевић, Црна Гора и Аустрија (1924), 49—51; J. Скерлић, Омладина и њена књижевност (1925), 24. 8 маја 1848 Бан је писао Книћанину из Дубровника о својој мисији у Црној Гори. При повратку из Дубровника, преко Трста, Бан је свратио у Загреб (В. Ђорђевић,

вита Гаја Јелачић је примио у Загребу Бана и с њим имао дужи разговор.[31] Јелачић је Бана примио веома љубазно. Питао га је »шта мисли српски Кнез о садашњим ненадним догађајима и шта намерава Србија да ради«. Бан је Јелачићу рекао да Кнез и српска влада сматрају »да је сва будућности Србије на Балканском Полуострву«, а да их се последњи догађаји у Аустрији »само посредно тичу, но ипак Кнезу је много стало до тога, да Мађари не прегазе Тројединy Краљевину, јер би тад и Србија дошла у опасност, па је зато наумио употребити сав свој уплив код Срба било у овој краљевини (Хрватској са Славонијом и Сремом) било у Угарској, да скоче на одбрану заједно с Хрватима, ако би Мађари на њи ударили и против царског престола штогод предузели«. Јелачић је био веома задовољан Бановом изјавом. Он му је срдачно стискао руку и рекао: »Господине! Ви сте ми добар вјестник! Политика је кнежева према околностима спасоносна за наш народ«. У случају да дође до сукоба између Хрвата и Мађара, Јелачић је био одлучио »да се ослони на царски дом, јер је то дужност моја, а и сами немамо довољно средстава, да се одупремо па ћемо тако лакше народ за собом повући држећи у рукама барјак легалности«. У овом погледу, по Бановим речима, »Србија и Хрватска су потпуно сличне у намјерама и у средствима«, о чему се Јелачић могао уверити и из Рајачићевог писма. Из Патријархова писма Јелачић се обавестио »да се из Србије ради на уједињењу свију дјелова Тројединe Краљевине и на савезу угарских Срба с њима, а дође ли до рата, Србија обећава оружану помоћ уз неке услове, које би хрватски бан имао да уважи«. Задовољан Патријарховим писмом, Јелачић је одлучио да пошаље своје »одасланике митрополиту у Карловце и Свијетлом Кнезу у Београд«. Затим је Бан дао Јелачићу Гарашаниново писмо у коме је Гарашанин »предвиђао неке евентуалности у Турској«. (Под »евентуалностима у Турској« Гарашанин је сигурно мислио на изазивање устанка међу хришћанима под турском влашћу а специјално на потпомагање устанка у Босни и Бугарској). Јелачић није био противан Гарашаниновим намерама изнетим у писму. Само он није био за то да »евентуалности у Турској одма наступе, јер би се због тога општи положај сувише заплео«. Он је мислио »да би згодно било сачекати док не будемо сасвим начисто с Мађарима«. О свим питањима о којима су Јелачић и Бан разговарали, хрватски бан је овластио своје »одасланике да се о томе споразумеју са Кнезом и његовом владом у Београду«. Затим су Бан и Јелачић разговарали о Бановом путу у Дал-

Црна Гора и Аустрија, 50). [31] Југословенска Њива VIII, 193—4.

мацију, Црну Гору и о другим важним питањима која су подједнако интересовала и Србе и Хрвате.[32]

Из Загреба Бан је отишао у Задар, из Задра у Дубровник а из Дубровника на Цетиње црногорском владици Петру II Петровићу. И у Задру и у Дубровнику Бан је у име српског Кнеза и његове владе агитовао у народу и узимао изјаве од појединих далматинских општина за придружење Далмације Хрватској. Све изјаве далматинских општина Бан је, при повратку из Црне Горе, предао Јелачићу у Загребу.[33] Под утицајем Матије Бана, који је на Цетињу био тумач политике Кнеза и српске владе, и Петар II се изјаснио за уједињење Далмације (заједно с Боком Которском и Дубровником) с Хрватском. Он је 20-V/1-VI-1848, у име свих Црногораца, упутио проглас (објављење) »свој браћи од обје цркве Бокељима и Дубровчанима«. У прогласу Петар II позива сву браћу Бокеље и Дубровчане »да сва друга намјерења и позиве одбаце на страну, да буду срцем и душом привржени својој народности и са свијем вјерни и послушни Јелачићу, своме једноплеменом бану од Тројединe Краљевине, који је под круном цесарском«.[34]

У јесен и у зиму 1849 године Бан се по други пут налазио у Дубровнику. Овога пута он је извршио своју мисију са више успеха. Бан је и Гарашанина и црногорског владику Петра II стално из Дубровника обавештавао »о постављеним агенцијама у Турској, о одборницима на границама као и о вестима стигавшим из Албаније«. Сад је Бан био необично активан у своме раду. 6/18-IX-1849 Бан је писао српском поверенику у Албанији Краснику да миридитски кнез Биб Доде пошаље своје људе владици на Цетиње »и с њим веру утврди као што је у Београду уговорено«. Бан је из Дубровника, 28-XI/10-XII-1849, известио владику Петра II и Гарашанина »да су 11 агената из Херцеговине и 5 из Босне положили пред њим и протом Николајевићем у Дубровнику заклетву и да су им дана сва потребна упутства за рад«. Двадесет дана доцније, 18/30-XII-1849, Бан извештава Гарашанина и Петра II »да су још три агенције из Херцеговине и 18 из Босне положиле заклетву и с тим да је сва мрежа агентура већ распрострта«. Истога дана известио је Гарашанина да је склопљен савез између владике Петра II и Биба Дода »на велику владичину радост«. Српска влада је послала преко Бана црногорском владици годишњу помоћ од 3000 дуката. 29-XII-1849/10-I-1850 Бан је известио Гарашанина да је по Верковићу »послао владици три тисуће дуката, достављене му из Трста

[32] Југословенска Њива VIII, 192—4. [33] Ib., 225—9. [34] Ib., 229.

преко овдашњег (Дубровчанина) Лајиновића, и шаље му о томе владичино писмо«.[35]

У самом почетку фебруарске револуције у Француској, у Београду је основан један одбор који је имао да се брине о раду на уједињењу Југословена под турском и аустриском влашћу. Аустриски конзул у Србији Мајерхофер 17-II/2-III-1848 извештава претседника аустриске владе кнеза Метерниха да у Београду постоји »демократско-панславистички клуб, чији је центар српски Савет«. Од Срба из Аустрије Мајерхофер помиње као чланове овог клуба: Павла Чавловића, Стевана Херкаловића, Матију Бана и Уроша Боришева.[36]

Поједини чланови »демократско-панславистичког клуба« са знањем, а вероватно и у споразуму са Министром унутрашњих дела Илијом Гарашанином, отишли су марта 1848 у српске и хрватске покрајине у Аустрији, да у народу развију акцију за ослобођење испод туђе власти. Средином марта (1848) Павле Чавловић[37] се налазио у Бечу, а 12/24-III-1848 вратио се из Беча у Београд. У вези са његовим доласком доводи се и лепљење и растурање прогласа ноћу између 12/24-III и 13/25-III-1848 у Београду, које Мајерхофер назива »илирско-панславистичким прогласима«. У овим се прогласима позивају Срби »да се потпуно ослободе турског ропства, а онда, будући да је Аустрија паралитична, нека оснују под кнезом Александром Карађорђевићем југословенску краљевину, у коју треба да уђу: Србија, Босна, Бугарска, Хрватска, Славонија, Сријем, Далмација и Јужна Угарска«. Три дана доцније, 16/28-III-1848, Мајерхофер извештава аустриску владу »да су из Београда пошли у агитацију: Урош Боришев у Нови Сад и Тител, Павле Чавловић, Стеван Херкаловић и Матија Бан у Хрватску и Далмацију«.[38]

Матија Бан и Чавловић су искористили свој боравак у Загребу и одржали » у академичној соби велики збор ђака« на коме је поред осталог уговорено да Хрвати и Срби не треба да ратују против Талијана, који се боре за своје уједињење и ослобођење.[39]

За време боравка Светозара Милетића у Београду, 6/18 IV-1848, по вароши су растурани прогласи у којима се српски народ позива да се са оружјем у руци бори за ослобођење Босанаца и Бугара. Пошто су се споменуле буне у Паризу, Бечу, Милану, Берлину и Пешти, у проглясу се најзад каже: »И вама треба Париз, Берлин, Беч. Где је? Тамо је у Србији. Србија треба да буде средиште растурених сила, Србија треба да почне . . . Ви се морате ослободити, то је сигурно. Како ће се то згодити, знаћете ви боље од свакога другога. Ко није жељан слободе, није је ни достојан. Данас народ прави револуцију, а тај каже: Ви Босанци, Србијанци, Бугари треба да постанете један народ који виче: братимство и слобода! Не смије вас цијепати вјерозаконска разлика, нити дијалектна разлика, јер сте браћа, јер сте синци једне заједничке домовине. Мислите на будуће дане, мислите на јединствену велику домовину. А она дивна Црна Гора, зар ће она штогод изгубити постане ли слободан члан заједничке слободне домовине? Насупрот, она ће само добити, јер је немогуће, да Црна Гора остане дуго слободна, ако се не ослободи велика домовина. Зато браћо гледајте око себе и упознајте, да сте лав у ланцима, али ове је ланце рђа изјела. Србијо, упознај твој задатак«.[40]

Као што се могло и очекивати 1848-49 године, очи свих Југословена под аустриском а особито под турском влашћу биле су окренуте према Србији. У њу су долазили разни курири из југословенских покрајина под турском влашћу, извештавали Кнеза и српску владу о расположењу народа у својим покрајинама, разним догађајима који су се код њих одигравали и добијали упутства за рад кад се поврате својим кућама. Гарашанину је ово све нарочито годило. Он је био неуморан у раду на ширењу југословенске идеје о уједињењу Јужних Словена у једну државу под предводитељством Србије. Гарашанин је још увек преко писама одржавао сталне везе са претставницима пољске емиграције у Цариграду. У овим писмима он је вероватно излагао своје мисли како би се најлакше и најбоље могао остварити његов план изнет у »Начертанију«.[41] Одговори Чајковског Гарашанину били су веома повољни. Они су Гарашанину давали наде на успех, »само кад би било људи, како каже Гарашанин, да се о онаквим пословима озбиљно и сложно заузму«.[42] Целе 1848 године Гарашанину су стално долазили »хришћани из Турске изјављујући највећу готовост согласити се са свим плановима и предпријатијама Србије«.[43] Августа месеца 1848 у Београду се налазио један лекар Бу-

[35] Владан Ђорђевић, Црна Гора и Аустрија, 51. [36] Југословенска Њива VIII, 190—1. [37] Павле Чавловић се родио у Загребу око 1818 године (1848 имао је 30 година). Био је нежењен и припадао је источноправославној вери. Студирао је богословију, али када је 1836 године дошао у Београд, свукао је свештеничко одело и постао учитељ деце једног Кнежевог рођака (Југословенска Њива VIII, 191—3). [38] Југословенска Њива VIII, 191. [39] Ib., 192—3.

[40] Ib., 192. [41] Гарашанин, 10—11. Он у писму не каже изреком да одржана везе са претставником пољске емиграције у Цариграду, већ само »да и даље непрестано продужава ону своју познату кореспонденцију са Цариградом« (Гарашанин, 11). Пре 1848 Гарашанин је био једино у преписци са претставником пољске емиграције у Цариграду, Чајковским. Друга личност, којој би Гарашанин смео и хтео изнети своје мисли у писму, и која би га могла помоћи да испуни свој план изнет у »Начертанију«, није постојала у ово доба у Цариграду. [42] Гарашанин, 11. Под »онаквим пословима« Гарашанин је може бити мислио на испуњење свога плана изнетог у »Начертанију«. [43] Ib., 11.

гарин који је тражио службу од српске владе. Гарашанин је желео да овај Бугарин остане у Београду, »пошто ће он моћи бити од велике ползе« за одржавање веза са људима из Бугарске.[44]

У лето 1848 постојале су две веома важне комбинације о питању даље судбине Војводине и југословенских покрајина под турском влашћу. По првој комбинацији требало је да се Војводина одвоји од Аустрије и присаједини Србији под Турским суверенитетом,[45] а по другој, вероватно, да се неке југословенске покрајине под турском влашћу присаједине Србији а да и даље остану под Султановим сизеренством.[46] По причању мухафиса београдског Мехмед-паше, августа месеца 1848, к њему је долазила једна депутација прекосавских Срба с молбом да се присаједине к Србији. Српски капућехаја у Цариграду, по инструкцијама своје владе, ишао је у првој половини месеца октобра 1848 Али-паши да се с њим разговара о присаједињењу Војводине отоманском царству. По овлашћењу Али-паше један његов пријатељ саставио му је меморандум (план) о решењу овог питања. По овом плану Порта би, посредством српске владе, потпомагала оностране Србе у њиховој борби за народна права и потпомагала би њихово уједињење са Србијом само у том случају, ако би дошло до распада Аустрије и ако Мађари не би хтели признати Србима њихову народност. Меморандум је био поднет Султану, који га је одобрио. О њему је Али-паша известио и француског претставника у Цариграду, који се с њим сложио.[47] Међутим, у свему овоме није било ничега стварног. Порта је наскоро променила своје држање према покрету Срба у Угарској, определила се за Мађаре а против Срба. Више уопште није било говора о овом питању.

Други пројекат био је изгледа лично Гарашанинов. Он је, вероватно, замишљао да се неке покрајине које се налазе под турском влашћу уједине са Србијом под Султановим суверенитетом. Разуме се да су ово биле само жеље српске владе које су наишле на леп пријем код француске владе. Главно је питање било »како ће Порта разумна бити да ово прими«. Гарашанин је мислио да »намере српске владе нису за Порту непријатељске, зато их је она дужна пре разумети него би Аустрија са Русијом доспела чинити какву делидбу од ових покрајина, за накнаду изгубљених покрајина на другој страни«.[48] Ни у овој

[44] Ib., 12.[45] Павловић, 86—7. [46] Гарашанин, 11. [47] Павловић, 87—8.
[48] Гарашанин, 11. По себи се разуме да су ово биле у првом реду само жеље и намере Гарашанинове, па тек онда Кнеза и српске владе. Иако се из Гарашанинског писма не види сасвим јасно какна је била његова »жеља«, ипак, сваком оном који мало боље познаје тадашњу политичку ситуацију, Гарашанинове намере и жеље, и ко пажљивије простудирао садржину Гарашанинског писма, видеће да је једина могућа претпоставка, комбинација коју ми износимо. Намера и жеља Гарашанинова је била да се југословенске покрајине под турском влашћу присаједине Србији и остану и даље под Султановим сизеренством. »Порта би била дужна да разуме овакву жељу српске владе и да је одобри, пре но што би Русија и Аустрија стигле да поделе између себе ове покрајине«. О југословенским покрајинама под аустриском влашћу овде се не говори, пошто су се оне одавна налазиле у аустриској држави, те аустриска влада није имала потребе да их поново с Русијом дели и неке од њих добије приликом ове деобе.

другој Гарашаниновој комбинацији није било ничега позитивног. Турска влада би пристала на ову комбинацију само у том случају, ако би постојала опасност да неке њене хришћанске југословенске покрајине могу заузети и између себе поделити Русија и Аустрија. У противном случају, она се не би никада с овим сложила. Међутим, највећи противници овакве комбинације били су Русија и Аустрија, пошто су оне и саме мислиле да заузму ове покрајине за свој рачун.

VI Држање Србије за време српског народног покрета у Војводини 1848—49 године

Од првог дана народног покрета Срба у аустроугарској монархији, Кнез и српска влада били су на њиховој страни. Они су будним оком пратили све догађаје који су били у вези са овим народним покретом и у њима, посредством својих претставника, узимали видног учешћа. Мајска скупштина у Сремским Карловцима, на којој су присуствовали изасланици Кнеза и српске владе, као и догађаји после скупштине, дошли су Гарашанину као поручени да учини штогод и међу Србима у Аустрији на ширењу југословенске идеје. У самом почетку покрета Гарашанин је био за то да Србија и материјално и с војском помаже своју браћу у борби против Мађара.

Срби у Аустрији су од самог почетка народног покрета рачунали и надали се помоћи од своје браће у Србији. Њихова помоћ била им је преко потребна, тим више, што су у почетку покрета и званични кругови из Беча гледали веома неповољно на Србе у Војводини, који су били ступили у борбу са Мађарима у жељи да добију унутрашњу аутономију у оквиру хапсбуршке монархије. Патријарх Рајачић и дрги истакнутији Срби у Војводини обраћали су се молбом за помоћ Кнезу и српској влади. Српска влада изашла је на сусрет њиховој молби и дозволила је да велики број људи из Србије пређе преко Саве и Дунава у помоћ својој браћи. 30-VII/11-VIII-1848 превезао се код Ковина преко Дунава Стеван Петровић Книћанин и отишао

у Панчево, где је био дочекан с великим одушевљењем од »множине народа«.[49] Патријарх Рајачић је изјавио Книћанину из Карловаца »своје велико задовољство што га може поздравити у Војводини« и ставио му војску »из Србије и из свију станова под његову команду пошто ће је он знати најбоље, где треба, употребити«.[50]

Када су Срби у Угарској почели борбу против Мађара, Кнез и српска влада су одлучили да потпомогну њихов народни покрет. Они су Патријарху обећали да ће покрет потпомоћи у сваком погледу, у колико им разне околности буду дозвољавале. Српска влада је дозволила да свака она особа из Србије која хоће, може отићи својој браћи у помоћ. Министар унутрашњих дела Илија Гарашанин и потчињени му чиновници водили су живу агитацију у народу да прикупе што више »самовољаца« и пошаљу их преко Саве и Дунава. Кнез и српска влада помагали су покрет у Војводини новцем, оружјем, муницијом и војском. Нарочито је био велики одзив у Србији »самовољаца« после Книћаниновог одласка у Војводину. Сад је сваком било јасно да Кнез и српска влада званично потпомажу српски покрет у Војводини. Книћанин није био обична и безначајна личност. Он је био државни саветник и човек од великог утицаја и поверења код Кнеза и српске владе. Книћанин, заједно са »самовољцима« из Србије, био је званични претставник Кнеза, његове владе и српског народа из Србије у покрету Срба у Војводини.[51] Војска самовољаца из Србије, која је имала за свога команданта Стевана Петровића Книћанина, није била састављена само од Срба. Она је била у правом смислу речи југословенска

[49] Српске новине № 72 од 5-VIII-1848. По Павловићу (Србија и српски покрет у јужној Угарској, 59) Книћанин је прешао у Војводину 25 јула, где га је по патријарховом налогу дочекао Станојло Петровић. Међутим у извештају непознатог дописника из Панчева од 31 јула 1848 године који је штампан у Српским новинама № 77, 5-VIII-1848 каже се: »Синоћ (30 јула) пред девет сати дођосмо у Панчево. Множина народа чекала је на обали г. Книћанина. Кад угледају наш чамац народна банда засвира и почне непрекидно тутањ топова и пушака« итд.
[50] А Н Патријарх Ј. Рајачић Книћанину, 1-VIII-1848.

[51] Старешине »самовољаца« који су отишли својој браћи у помоћ, били су виши и нижи чиновници српске владе. То су обично били срески и окружни начелници, претседници и чланови судова. Пожаревачку нахију водио је Милутин Петровић »Ера« (брат Хајдук Вељков), Стеван Петровић капетан (синовац Хајдук Вељков) и капетан Абдулић; ћуприску, начелник Богдан Ђорђевић (»Татар-Богдан«); крајинску, капетан А. Андоновић; приморечку, Нича Симић, члан суда, »Стари војник«; гургусовачку, мајор Сава Јовановић; алексиначку, капетан Сима Ђорђевић; подрињску, капетан Козељац; ваљевску, државни саветник прота Матија Ненадовић с капетаном Павлом Гудовићем; ужичку, капетан Перица Марковић, поручници Рајић и Радосав Поповић и судија Милан Каљевић; крушевачку, начелник Радован — Ракица Петровић, а у битци код Панчева учествовао је и сам кнежев ађутант Александар

народна војска. Поред Срба из Србије у њој је било Бугара, Бошњака, Херцеговаца и Црногораца, од којих је већи број прешао из Србије у Војводину.[52]

Са прикупљањем самовољаца у Србији није ишло сасвим глатко. Ма да се народ у великој већини одазивао позиву своје браће у Војводини, било је и опозиције. Вучић је био велики противник да се иде »преко баре«.[53] Од његових Гружана и Лепеничана није нико ступио у »самовољце«. Они су јавно говорили да им »Господар Вучић заповеда да не иду«.[54] Па ипак, поред све Вучићеве опозиције српска влада је успела да прикупи велики број »самовољаца« и пошаље их у Војводину. И Александар Ненадовић у своме писму Книћанину од 24-VIII/5-IX-1848 жали се на тешкоће са којима има да се бори српска влада приликом прикупљања »самовољаца«.[55] У Војводини је било добровољаца из свих округа Србије сем Крагујевачког округа, где је Вучићева акција, да се не иде »преко баре«, имала успеха.[56]

Стојан Симић и Стефан Стефановић као повереници Кнеза, српске владе и Савета, прелазили су често у Војводину и састајали се са патријархом Рајачићем и Книћанином. Они су Патријарху носили савете, упутства и предлоге од Кнеза и српске владе.[57]

Книћанин је са својом војском однео неколико победа над Мађарима. До јануара 1849 један велики део Војводине био је ослобођен од Мађара. После ових успеха Книћанину је поручено из Београда да »своју војску пречисти и све што није добро, савршено за бој, врати натраг у Србију«. Они који остану »да му се заречу да ћеду остати само као самовољци док се и он не врати у Србију«.[58] Што се тиче даљег Книћаниновог боравка у Војводини, у Београду су била подељена мишљења. Једни су желели да се и он са осталом војском која је с њим остала, »пошто се сва Војводина заузме и очисти«, врати у Београд. Други су били мишљења да Книћанин и војска и даље

Трифковић са двеста бећара (Павловић, 103). [52] А Н. Патријарх Рајачић Книћанину и мајору Миливоју Петровићу, 25-II-1849. [53] С. Јовановић, Спољна политика, 426. [54] Павловић, 97. [55] А Н. Ненадовић Книћанину, 24-VIII-1848.

[56] По Павловићу »у списку добровољаца који су ишли својој браћи у Војводини у помоћ, не налазимо Крагујевчане, па ни Рудничане који су такође силно поштовали Вучића, — док су сви остали окрузи били лепо заступљени« (Павловић, 98). Међутим, његово мишљење није тачно. Рудничани су учествовали у покрету Срба у Војводини. 11/23-I-1849, Ненадовић извештава Книћанина да му »сад шаље под предводитељством Павла Дричића 22 Рудничанина самовољника« (А Н. А. Ненадовић Книћанину, 11-I-1849). Почетком маја 1849 прешло је из Србије у Војводину »35 војника с Јованом Мићевићем из окружја рудничког из места Бруснице« (Димитрије Мијатовић из Титела Книћанину у Мошорин, 3-V-1849). [57] А Н. Стојан Симић Книћанину, 13-I-1849.
[58] Ib.

остану где су, »Војводину чувају и у случају потребе са Бановом (Јелачића) војском и до Сегедина па макар и Дебрецина оду и учествују при оној главној битки (ако буде), као сви сојузници тако и књажества српског као сојузна војска Аусарије, под својим војводом Книћанином, да се покаже при главној битки и то би од велике важности било и за Србију и за Книћанина«.[59] Материјални разлози били су један од главних узрока зашто је српска влада тражила од Книћанина да смањи број своје војске и да се и сам са осталом војском која остане у Војводини што пре врати у Београд. То се врло лепо види из Симићевог писма Книћанину, где се каже: »После свега овога нужно вам је и то знати одкуда ће се плаћати војска коју би ви тамо даље задржали. Јер правитељство неће више дати ни једне паре него што је до сад определило. Зато и за ово споразумите се с патријархом, па час пре враћајте оно кући што нећете имати одкуда плаћати«.[60]

Книћанин је поступио по жељи Кнеза и српске владе. Почео је да враћа у Србију свакога онога који није хтео више драговољно да остане у Војводини да се бори против Мађара. Тако је целу војску из Јагодинског округа вратио у Србију. Ово је исто учинио и са Ресавцима. Книћанин је, посредством Стојана Симића који је почетком месеца фебруара био код њега, поручио Кнезу и српској влади да се он, пре но што дође »царска или хрватска војска из Пеште под Сегедин«, не може с војском вратити од Сегедина у Београд. Српска је влада, излазећи на сусрет Книћаниновој молби, поручила му да одмах »како војска дође из Пеште или Хрватске и Војводина буде изван опасности похита у Србију са војском и старешинама«.[61] Изненада, само три дана после Симићевог писма Книћанину, ствар је добила сасвим други обрт. 8/20-II-1849, после подне, на седници српске владе, којој је присуствовао и сам Кнез, »морао се донети коначан закључак и издати решење, да се Книћанин са свом српском војском натраг у отачество одмах поврати«. О овоме су били писмено обавештени: Книћанин од Гарашанина и патријарх Рајачић од Аврама Петронијевића.[62]

Иако је српска влада врло добро знала да ће овакав њен закључак »неповољно впечатленије и на патријарха и на све остале Србе у Војводини произвести«, ипак, она није могла ништа друго чинити, »него следовати оном што је опстојатељства њеног отачества и народа силом принуђавају«.[63] Унутрашње и спољашње стање Србије приморало је српску владу да позове Книћанина да се са целокупном српском војском, што пре, врати у Србију. Српска влада је

[59] Ib. [60] А Н. Стојан Симић Книћанину, 6-II-1849. [61] Ib. [62] А Н. И. Гарашанин Книћанину, 9-II-1849. [63] Ib.

с поуздане стране била обавештена да ће је Порта ускоро најозбиљније, у претећем тону, опоменути да што пре позове своју војску из Војводине да се врати кући. »Знајући такође да је Порта у овом и од других дворова здраво поткрепљена, ми морамо држати да ће она у овом сасвим постојана, и због тога што наш поступак по толковању друкчије далеко дира у њену политику, и врло нагла бити, то за избећи ову невољу на нас, којом би рђави људи своје намере веома поткрепити могли и правитељство до малоуваженија код народа довели, ми смо пре два дана изјавили паши да су војске позвате натраг и да се већ налазе на путу повратка, а да за седам осам дана кренуће те и ви са главном трупом за отачество, издејствовавши код паше да о том своје известије Порти пошаље и сваку њој сумњу из главе избије. Овим начином ми се надамо, да дошавша она заповест неће ни имати места да нам се објави, коју би телали једва дочекали да по народу разнесу како и дворови овај поступак правитељства не одобравају, чим би се они здраво у својим намерама противу правитељства позвати могли«.[64]

Иако су патријарх Рајачић и други истакнутији људи српског народа у Војводини молили Кнеза и српску владу да Книћанин са војском остане још у Војводини, Книћанин је морао поступити по жељи српске владе. После Гарашаниновог писма Книћанин је почео слати поједина одељења српске војске из Војводине у Србију. Ко је хтео од

[64] Ib. На основу писма Аврама Петронијевића патријарху Рајачићу од 8/20-II-1849, Димитрије Кириловић мисли да се српска влада руководила сасвим другим разлогом, када је позвала своју војску из Војводине. По њему »после неколико крвавих али успешних битака, када је изгледало да су Мађари постали немоћни за неку озбиљнију акцију и да ствар Српске Војводине стоји добро, повучени су добровољци у Србију« (Учешће Србије у народном покрету од 1848/9, »Политика« од 6-I-1931, 17). Разуме се на овакав закључак Кириловића навело Петронијевићево писмо патријарху Рајачићу од 8/20-II-1849 (Д А у Н. С.), где се поред осталог каже: »Док је у опасности била ствар народна и царска, чињено је од стране кнежевства овог све што се чинити могло. Ово Ваша светлост најбоље зна и ми смо уверени да смо више чинили него што нам је положеније наше дозвољавало. Сад су опасности оне престале: границе су очишћене и заузете; царска се војска приближила и непријатељ је стешњен са свију страна тако, да неће у стању бити никаква квара више нанети, тим мање што имате сад толики народ на расположенију, који на чување граница Војводине употребити можете. Људи наши, дакле, могу се повратити без сваке опасности«.

Српска влада није могла нити хтела, из политичко-националног разлога, да изнесе патријарху Рајачићу прави узрок за повлачење своје војске из Војводине. Она је тражила неки други изговор који би јој био погоднији да га изнесе Патријарху. Најбољи изговор био је тај, да се каже, како више не постоји за Војводину опасност од мађарске војске, те је ради тога непотребно да српска војска остане и даље у Војводини.

Србијанаца могао је и даље, али само својевољно, остати у Војводини. Сви они који су решили да остану у Војводини, стављени су под команду мајора Миливоја Петровића и Лазара Зубана.[65]

Пре но што ће се вратити у Србију а пошто испрати и све Србијанце из Војводине, Книћанин је решио да иде у Беч и поклони се аустриском цару. Намера Книћанинова да учини подворење аустриском цару наишла је на велико негодовање код Кнеза и српске владе. Нарочито су Кнез и Гарашанин били противни његовом путу у Беч. Главни разлог ради чега се Гарашанин противио Книћаниновом путу за Беч био је политичко-националног карактера. Он се бојао да ће после Книћанинове посете аустриском цару изгледати као да су се Србијанци борили само за спас хапсбуршке монархије. Међутим »он (Гарашанин) никада није био мнениија да се Кнез и српска влада показују да су цара помагали«.[66] Гарашанин мисли »да је боље нека цар и његова околина знаду да сте Ви народ српски на тој страни потпомагали а не њега, а своју ползу ако је у том нашао, нека случају припише а не вашој намери; и потом боље је да се народ може вашом заслугом противу цара послужити нежели цар против народа, који би сигурно то знао на ползу употребити«.[67] Што је главно, како каже Гарашанин, част Книћанина и народа у Србији, као и интереси народа у Војводини изискују да Книћанин не чини подворење цару, који тако подло са својим народом поступа. Кад би се могло само и помислити да би Книћанинов пут имао, бар за тренутак, користи за српски народ у Војводини и да би могао »преиначити оне издајничке намере дворске према истом народу, Гарашанин би Книћанинов поступак одобрио; али кад је уверен да то бити не може и неће, онда нашто Вам (Книћанину) ићи и клањати се једној таквој лажи па макар да је и цар. Јер тај исти цар не хте уважити толике крваве заслуге његова народа, који га је више пута, нарочито сада, од пропасти сачувао«.[68] Најзад Гарашинин каже Книћанину: »Знајте и то господине да се у вама сматра политика обостраног народа у ствари Војводине српске и то не треба друкчије сматрати нити се друкчије истолковати даје, почему одлазак ваш на тај пут, имао би се сматрати као политика наша, која се опет са истом ни мало не слаже, па хоћете ли ви овој противно што чинити ви сами добро размислите, а ја овде оно вам говорим што би сам себи саветовао да сам на Вашем месту. Лепше ће

[65] А Н. Лазар Зубан Книћанину, 12-I-1849; А Н. Патријарх Книћанину, 25-II-1849; А Н. Петријарх Книћанину, 23-II-1849. [66] А Н. Гарашанин Книћанину, 26-II-1849; Павловић, 129—32. Павловић ставља ово Гарашаниново писмо под 29-II-1849. Међутим оно је писано 26-II-1849. [67] Ib. [68] Ib.

вас заиста представити кад се каже, да сте у интересу обадва ова раздвојена народа дејствовали. Дакле, части ваше ради, онога се и држите што управо у ствари и јесте т. ј. не одвајајте се од политике вашег отачества нека вам савест чистија буде и остане«.[69]

После Гарашанина и Кнез је написао Книћанину писмо и саветогао га да никако не иде у Беч, пошто његов »одлазак тамо не може никакве друге користи имати осим параде«. Кнез опомиње Книћанина да »аустриском правитељству није пријатно што су се Срби под његовим предводитељством прославили и што мора с гњевом да слуша похвалу Срба да су они аустриско царство спасли«.[70] Аустриска влада ће се трудити да пред светом докаже како Срби нису аустриско царство спасли, »но да је само њена милост била допустити им да се и они намећу цару у помоћ, без које је он могао бити«. Да ово докаже, Аустрији ће најбоље послужити долазак Книћанина у Беч, »који је дошао као незван гост и намеће се сам за неку признателност, за коју аустриски двор неће ништа да зна«. Затим, Кнез упозорава Книћанина како би Срби у Војводини могли тумачити његов поступак. »Ваш позив у отачество основан је на нужди, која нас приморава Вас овде имати, и на том основу одбијене су молбе иностраних Срба да и даље њих браните, а сада кад Ви одлазите у Беч, хоће да се осведочи да отачеству нужде није било вас с ратног поља позвати, но да је то само зато чињено да би ви прилику добили час пре препоручити се за признателност за којом сте тежили«.[71]

Книћанин је известио патријарха Рајачића о својој намери да, пре но што пређе из Војводине у Београд, жели отићи у Беч. Патријарх је одобрио и похвалио намеру Книћанинову. Он му у једном писму каже: »Намереније ово мудро вашег високородија које се на ползу и напредак народности наше, за коју сте и ви с војском нашом крв проливали, храбро се борили, непријатеља љуто гонили, свагда побеђивали и тим к очишћенију млађане наше Војводине много допринели, одобравам с благословом и желим да сретно путујете и здраво се натраг вратите«.[72]

Поред тога што је Книћанин желео да види лично младог аустриског цара и поклони му се, он је држао да ће његов пут у Беч бити веома користан за Србе у Војводини. Он се надао да ће бар у неколико моћи изменити непријатељско држање аустриске владе и њених званичних представника према Србима у Војводини и да ће моћи себе оправдати код званичних кругова у Бечу од оптужаба барона Ру-

[69] Ib. [70] А Н. Кнез Александар Книћанину, 27-II-1849 (Павловић, 130—32). [71] Ib. [72] А Н. Патријарх Рајачић Книћанину, 16-II-1849.

кавине. Ово је изгледа био главни разлог ради чега се Книћанин решио да иде у Беч.[73] Пре но што је решио да се крене на пут, Книћанин је написао једно писмо некој непознатој личности у Бечу (вероватно бану Јелачићу) у коме је протестовао против рђавог поступања аустриске владе са Србима у Војводини.[74] Он у писму каже да су Срби, ради рђавог поступања претставника аустриских власти с њима, »сада више против Немаца огорчени него и против самих Мађара с којима су тако крвави рат водили«. У писму се нарочито оптужује генерал Рукавина »који све Србе дотле доведе, да ћеду за кратко време у крајњој својој нужди, бирајући од два зла мање, морати са Мађарима се сојузити, које би најрђавија следства могло имати.[75] Најзад,

[73] Павловић, 128—129.

[74] Сачуван нам је само концепт овога писма. Из њега се не види ни ко га је писао ни коме је било упућено.. Али из његове садржине може се, са доста вероватноће, закључити да је његов састављач био Книћанин. То се веома лепо види из прве реченице у писму где се каже: »За слободу једноплемене браће наше у Војводини, за целокупност аустриске монархије, и за равноправност свију народности од Мађара погажених, ево скоро годину дана војева« (А Н, концепт писма писаног у Сросламошу, 16-II-1849). Из ове реченице се види да је писмо писала нека личност, која није била из Војводине, већ која је дошла у помоћ својој браћи. Међутим, из реченица у којима се каже: »У оваким обстојатељствима ништа ми друго не остаје него у отаџбину са целом војском повратити се. И ево у договору с мојим правитељством заповедно сам да 21 т. м. коњаници, а 24 пешаци сви до једног крену за Србију«, може се са сигурношћу казати да је писмо писао Книћанин. Книћанин се у ово доба налазио у Сросламошу, то се види из његовог писма Кнезу писаног у Сросламошу три дана доцније, 19-II-1849. Ово писмо било је вероватно упућено бану Јелачићу. Као разлог да у ово верујемо наводи нас садржина самога писма. Тако се на једном месту у писму каже: »За то велики витеже примите од вечито почитујућег вас једноплеменика вашег најсрдачнији поздрав, и уједно при изласку овом мом најтоплију молбу да од своје стране подеј ствујете код пресветлог двора да се сети и овде живећих, верних својих поданика Срба, па да не дозволи милионе најприврженијих му народа тако неправедно газити и уништавати« (Концепт писма од 16-II-1849). Бан Јелачић уживао је велики углед на аустриском двору. Он је заиста могао нешто учинити код цара за побољшање стања Срба у Војводини. Њега је Книћанин могао назвати »једноплеменик ом« својим.

[75] Концепт писма од 16-II-1849. Интересантан је онај део писма у коме се говори о држању претставника аустриске власти према Србима у Војводини као и према Книћанину и српској војсци. У писму се каже: »Но када смо овде бранећи царску круну задобили оно што смо желели, изродише се друга за народ овај, много опаснија од пређашњих, обстојатељства. Зато, што смо ми верујући у последњу кап крви жртвовали и одлучили се за матерњи језик српски, за внутарње независно од Мађара правитељство, па сад кад Мађаре с врата скинусмо, кад толику скупоцену крв пролисмо, кад скоро половину села наших у пра и пепео преобратисмо, цркве порушисмо, живаљ што се каже у лику опасасмо и то све за народ и цара учинисмо, царски ево људи заменише Мађаре. И данас у Темишвару мађарски се пасоши издају, а нашим матерњим језиком писана не чувају и под ноге бацају. Кад је кнежевско правителство, које је силну муницију на овај рат

Книћанин моли Јелачића, »кога он као преодницу звезду на хоризонту Свеславије обожава и почитује за избавитеља царства и заштитника слободе«, да се заузме код аустриског цара за побољшање положаја Срба у Војводини.[76]

У исто време када су претставници аустриске власти заузели непријатељски став према Србима у Војводини и српској војсци под Книћаниновом командом, и руски конзул у Београду Данилевски, који је био у сталној преписци са патријархом Рајичићем, посумњао је да Патријарх посредством претставника пољске емиграције одржава везе са француском владом. Данилевски је поверљиво известио Кнежевог Претставника Аврама Петронијевића, како је са поуздане стране обавештен о доласку једног Пољака из Француске (под именом Макар), који је донео Рајачићу писмо од кнеза Чарторијског. По мишљењу Данилевског, овај Пољак тражио је и добио уверење од Патријарха »да патријарх неће тражити руско покровитељство, да неће радити у корист реакције, већ јединствено у корист слободе народа и народности«. Данилевски је Петронијевићу рекао још и то како је он исто тако обавештен да су Кнез, он (Петронијевић) и Гарашанин упознати са везама које постоје између Патријарха и француске владе.[77] Петронијевић је уверавао руског конзула да је он погрешно обавештен; да је Патријарх досадашњим својим радом целом свету јасно показао »која начела има у својим предпријатијама и да су све тежње његове за благо народно, за одржање царства под којим се налази, за сохраненије у целости свјате цркве православне која стоји под његовим управленијем«. Затим Петронијевић каже да су се Пољаци као »француско орудије« у оваквим мутним временима свуда размилели: по Цариграду, по Бечу и по Мађарској и није ништа немогуће да је неко од њих могао доћи до Патријарха, као и код сваког оног ко се налази у немирном стању, да нешто покушају урадити за своју личну корист. Ради свега тога Петронијевић опомиње Данилевског »да не би требало много водити рачуна о оваквим стварима него о радњама оних људи који делима управљају«. После оваквог Петронијевићевог објашњења руски конзул је изјавио »како ни он сам не може веровати да се Патријарх упустио у пољске сплетке«.[78]

издало, престало давати, Рукавина, царски генерал ни амуницију правитељству Војводине на много кратна захтевања више не дâ. Ја сам од њега фитиља за топове искао, које и свака баба зна начинити, па је он казао да се такав у Темишвару не налази, шта више он је на сва банатска надлежатељства расписао, да се њему повинују, немачки језик уведу, а немачким селима заповедио је, да се ни у чему војсци нашој не повинују и препитаније не дају јој, а ово Немци тачно набљудавају, а ми из два дана удаљени места леб набављамо«.

[76] Концепт писма од 16-II-1849.

[77] Д А у Н С., Аврам Петронијевић патријарху Јосифу Рајачићу, 30-I-1849. [78] Ib. Ми немамо података на основу којих би се могло

После Кнежевог писма од 27-II/11-III-1849 Книћанин је одустао од свога пута за Беч.[79] Пошто је испратио сву војску за Србију, осим »самовољаца« који нису хтели да се врате кућама, Книћанин је 2/14-III-1849 пре подне прешао из Земуна у Београд.[80]

Положај Срба у Војводини стално се погоршавао. Мађари су их на појединим местима потиснули из њихових позиција. Вођи српског народа у Војводини почели су се опет обраћати молбом на српску владу и Книћанина да им што пре притекну у помоћ. Само 12 дана после Книћаниновог одласка из Војводине пише му прота Стаматовић »о рђавом положају народа који очекује свој спас само од Книћанина«.[81] Истога дана и патријарх Рајачић пише Книћанину и позива га » да што пре у Вводводину, роду своме у помоћ притекне«.[82] Иако је Книћанин известио Патријарха да ће само он, »ако је нужно и корисно«, прећи у Банат и да »српска влада из својих политичких узрока не може сад по земљи расписивати да нужно и корисно«, доћи у Банат и да »српска влада из својих браћи у помоћ«, Патријарх ипак моли Книћанина »да одмах, кад ово писмо добије, ни мало не закашњавајући, са неколико добрих војника к њима похита; колико их за неколико часова у Београду скупити може а други нека дођу кад се саберу«.[83]

После честих позива Срба из Војводине да им дође што пре у помоћ, Книћанин је одлучио да се одазове њиховом позиву 24-III/5-IV-1849 Книћанин је тражио од Савета три месеца отсуства, »да би могао отићи у Војводину, завршити неке своје ствари и затим повратити своје оронуло здравље«.[84]

поуздано утврдити да су постојале везе између патријарха и француске владе, посредством претставника пољске емиграције, али није искључено да су оне постојале.

[79] Павловић је имао право кад је рекао: »Изгледа, да образложито Гарашаниново писмо није имало свога утицаја. Морао је онда сам кнез Александар својим ауторитетом да натера Книћанина да одустане од пута« (Павловић, 130). Ово се јасно осведочава у Книћаниновом писму Кнезу од 1/13-III-1849 из Земуна, где се поред осталог каже: »Но почем у Земун с војском мојом приспем, први правительствени чланови писмено и усмено наложише ми, да ја, ако отачество љубим, одмах у Србију прећем, којој је моје присуствије у настојећем времену неопходно нужно. Но сва учињена ми претстављенија и позиви, нису ме могли од моје намере одвратити. Најпосле кад ме после многочислених позива и сам Светли Кнез мој позива, да отачество моје то одма иште, да никуд од њега не удаљавам се, но што пређе да у Београд пређем, то из љубави к мом роду и отачеству не могу глас и позив Кнеза мог непослушати. Због чега пут мој у Оломуц за сад сам одложити морао« (Д А у Н С. Книћанин Кнезу Александру, 1-III-1849). [80] Српске новине, 4-III-1849 № 19. [81] А Н. Стаматовић Книћанину, 15-III-1849. [82] А Н. Рајачић Книћанину, 15-III-1849. [83] Рајачић Книћанину, 20-III-1849. [84] А Н. Книћанинова молба Савету, 24-III-1849.

Не чекајући решење Савета по својој молби, Книћанин је 26-III/7-IV-1849 отишао у Војводину.[85]

Книћанинов долазак у Војводину није имало изменио стање на бојном пољу у корист Срба. Почели су се низати порази српске војске у борби с Мађарима. До краја априла 1849 Мађари су успели да заузму цео Банат.[86] Положај Срба у Угарској постајао је из дана у дан све тежи. Аустријска влада непрестано је сужавала дане им повластице. Својим писмом од 21-III/2-IV-1849 аустриски цар ставио је жупаније српске Војводине под управу Виндишгрецову а за команданта седмог војног округа (Срема, Бачке и Баната) поставио је Мајерхофера. »И административна и војна власт у овим покрајинама била је одузета од Срба. Није било више српског правитељства ни Војводине. Патријарху Рајачићу била је додељена улога царског комесара у жупанији сремској, бачкој и торонталској и у округу вршачком темишварске жупаније«. Интервенцијом руске војске у Мађарској, која се завршила поразом Мађара, било је решено питање српско-мађарског сукоба у Војводини. Сад су се и сви српски »самовољци« вратили у Србију, а Книћанин је добио пасош из Београда и отишао за Беч и Варшаву.[88]

Број војника из Србије који је учествовао у српском нардном покрету у Војводини, кретао се од пет до осам хиљада. За време другог Книћаниновог боравка у Војводини (од марта до августа 1849) учествовао је мањи број Србијанаца него за време његовог првог боравка. Од почетка народног покрета 1848 године па до фебруара 1849 у Војводини је било око 8.000 Србијанаца.[89] Бројно стање Книћанинове бри-

---

[85] Павловић, 157. Тек 15/27-IV-1849 Савет је на Тенкин предлог донео повољно решење поводом Книћаниновe молбе (Ib.). [86] Павловић, 157—9. Одмах после Книћаниновог преласка у Војводину и првих пораза српске војске у борби с Мађарима, Гарашанин је послао распис свима начелницима да скупе што више »самовољаца« и пошаљу их у Војводину (А Н. Стојан Симић Книћанину, 29-III-1849). [87] Павловић, 150.

[88] А Н. Книћаниноп пасош на немачком језику. Пасош је Книћанину издан у Београду 19/31-VIII-1849 № 1406, за њега и још два служитеља. Истога дана пасош је оверен у аустриском конзулату. Из пасоша се види да је Книћанин био у Бечу 8/20-IX-1849 а у Берлину 12/24-IX-1849. Међутим из пасоша се не види да ли је Книћанин био у Варшави. Приликом свога повратка за Београд, Книћанин је оверио свој пасош у Пешти 25-IX/6-X-1849.

[89] До овога броја смо дошли на следећи начин. Кад је Стојан Симић писао Книћанину да редуцира своју војску, т. ј. »да ју пречисти и све што није за бој натраг врати, као и оне војнике из пожаревачке нахије који сами беже«, он је мислио да ће у Војводини остати још око 5.000 војника (А Н. Стојан Симић Книћанину, 13-I-1849). Поред пожаревачке војске која се била сва вратила кући, Книћанин је одлучио да пошаље у Србију и око 2.000 људи из моравске нахије (А Н. Паун Јанковић Книћанину, 25-I-1849). Ако би узели за тачно то да је Книћанину, пошто је смањио своју војску, остало још око 5.000 људи, па овом броју додамо још оне 2.000 из моравске нахије, више 5—600 из пожаревачке нахије, више два ескадрона Цигана под командом

гаде од 9/21-VII до 19/31-VII-1849 износило је 95 официра и 4.185 подофицира и војника. У овој бригади било је свега два батаљона Србијанаца, који су бројали 40 официра и 1620 подофицира и војника.[90]

У вези са боравком самовољаца у Војводини и њиховим повратком у Србију српска је влада имала да преброди једну велику тешкоћу и неприлику. Велики број Србијанаца, кад је дошао својим кућама у Србију, тужио се на све стране »да им потпуно обећана плата није издавана« и да су их свуда у Војводини јавно »лоповима српским називали«.[91] Српска влада имала је због овога велике непријатности. Гарашанин пише Книћанину: »Не можете себи претставити колико рђава впечатленија ово у народу производи да се већ велике тешкости за правитељство предвиђају док се све ово у народу заглади«.[92] Шест дана доцније Гарашанин пише Книћанину о истој ствари, па му између осталога каже како »на правитељство то врло тешко пада а старешине страшно губе у народу. У колико је то штета Ви разумете«.[93]

Овакве оптужбе против Србијанаца нису биле на своме месту. Ако је било изузетака у овом погледу, ипак се за то нису могли оптуживати сви људи из Србије и називати »србијанским лоповима«. Книћанин је за време свога боравка у Војводини обратио нарочиту пажњу на понашање и владање Србијанаца. Он је тражио од српске владе да му се пошаље неколико судија, који ће свакоме ономе који учини ма какву кривицу судити и строго га кажњавати.[94] Влада му је послала Ћићу Симића, члана зајечарског суда, Милана Каљевића, судију из Ужица и Петра Марковића.[95] Кад се узме у обзир да је српска војска била састављена од »самовољаца« и бећара, па се њој још дода и два ескадрона Цигана, онда не може бити никакво чудо ако је у њој било и таквих људи који се нису понашали како треба. Таквих људи који су извршили неку пљачку, био је веома мали број. Они су били строго кажњавани. Фебруара 1840 издана је наредба да се »Стојан, Ђукин момак, који је учинио многе пљачке па побегао, непрестано тони, ухвати, казни и стави под строгост Перише или Каљевића«.[96] Изузетак може бити у овом погледу чини Кнежев аћу-

Тасе Арачлије (Павловић, 103) и више две стотине бећара под командом кнежевог аћутанта Александра Трифковића (Павловић, 103), онда би добили број од око 8.000 људи. По Павловићу, војска из Србије могла је бројати око шест хиљада људи (Павловић, 155). По Ристићу, до марта 1849 у Војводини је било 8.000 Србијанаца војника (Ристић, 69). [90] А Н. Standes Ausweis Brigade General Knitzanin. Moschorin, am 31 Juli 1849. Од овога броја било је отсутно и болесно 4 официра и 260 подофицира и војника; тако је још на дужности остало 36 официра и 1369 подофицира и војника. [91] А Н. Гарашанин Книћанину, 9-II-1849. [92] Ib. [93] А Н. Гарашанин Книћанину, 15-II-1849. [94] А Н. Бата Лака Книћанину, 6/18-I-1849. [95] Ib.; А Н. Миливој Петровић Книћанину, 9-II-1849. [96] Миливоје Петровић Книћанину, 9-II-1849

тант Александар Трифковић, који је за време свога боравка у Војводини учинио неколико веома дрских пљачки.[97] Као што

[97] А Н. Книћанин кнезу Александру, 19-II-1849. Непослушност и непоштење Трифковићево у Војводини било је достигло врхунац. Приликом повлачења војске од Панчева, којом је Мајерхофер командовао, Трифковић је толико био пијан да се једва могао на коњу држати. Том приликом он је три граничара »тако сабљом обранио да су дуже времена морали провести у болници«. Када су Мађари напали на Панчево, Трифковић је са својим одредом био одређен да брани једно место на положају. За време борбе, »када је један топџија отишао да из једне мало удаљене од ватре каре фишеке за топ донесе, пуцао је на овога човека из пиштоља« и веома га тешко ранио, изговарајући се како је овај хтео да бежи из борбе. Трифковић је ово учинио што је био потпуно неискусан што се артилерије тече, а поред тога по причању Мајерхофера, био је и овога пута мртав пијан. »И ако је, како каже Книћанин Кнезу, Трифковић ради овога смртну казну заслужио, што је човека дужност своју испуњавајућег убио и што је дејствовање топа смео, над којим он никакве команде није имао, ја сам му то сасвим кроз прсте прогледао да би част његову као аћутанта Ваше Светлости очувати могао, а не част Александра Трифковића«.

Из обзира што је Трифковић био Кнежев аћутант, Книћанин га приликом марша на Вршац постави за »полубатаљоног команданта«. Кад је Вршац заузет, Трифковић је »по њему пљачкао као прави разбојник«. Од једног »житеља вршачког опљачкао је нитов и коњеа. Кад је сопственик кола замолио Трифковића да му их врати, он га је »на сокаку пред лицем војске и житељства ондашњег камџијом све по врату шибао«. После овога Книћанин пошаље Трифковића у Бачку »с примеченијем да се што може више стара да име светлог Књаза не посрамоти«. У Бачкој је Трифковић учинио исто тако неколико непоштених дела. На шест пута издавану Книћанинову заповест да се из Сенте крене у Кањижу, Трифковић није хтео поступити, »већ је стално налазио неке изговоре да би могао и даље у Сенти остати да ара и пљачка. За иступљења Трифковићева које по Сенти, које по Бечеју, које по једној и другој Кањижи итд., а то са убијањем, пљачкањем и другим разним нечовечним поступцима«, Книћанин је дошао у велику неприлику. И ако је Книћаниннова дужност, као ратног команданта, била да га најстрожије казни, јер част Кнежеве Светлости, каже Книћанин, моје, народа српског и интереси наши изискивали би то, он је прво о свему известио Кнеза и замолио га да пише Трифковићу и опомене га да поправи своје понашање. Међутим, пошто му је Книћанин саопштио Кнежеву опомену да се боље понаша, Трифковић је чинио још горе недела него и раније. »Пошто је ствар дотле дошла и пошто је Трифковић пошао за Београд и јавио мени да полази и узео собом барјаке и војне добоше, и не предавши ником команду, хтео ову да разори као неваљали и бунтовни човек, па онда још зашао и почео позре и пљачке скупљати, морао сам на концу најстрожије мере против њега као разбојника, лопова, бунтовника, нечовека Александра Трифковића, а не никако као чиновника и аћутанта Ваше Светлости, предузети, јер се већ не сме ни помислити да таквог карактера човек може бити аћутант Ваше Светлости, а те су мере биле да се преда ме, као његовог овде врховног команданта, који му је превише кроз прсте гледао и на руку му ишао, везан доведе«. Тако је и било. Трифковић је везан доведен пред Книћанина, који га стави под стражу и одреди комисију да »исследи његове иступе«. Пошто би исследење Трифковићевот дела дуго трајало, Книћанин га »под присмотром потпоручника Војводине г. Дугалића спроведе Кнезу у Београд«. У путу за Београд Трифковић је учинио још неколико иступа.

смо раније имали прилике да видимо, Трифковић је био познат у Србији као човек »лошег карактера«. Али ради Трифковићевих рђавих поступака и још неколико недисциплинованих и необузданих беспосличара, који су се налазили у српској војсци, није се смело дизати »грдна вика у опште против Србијанаца с највећим протестом да су сви Србијанци лопови, да су дошли не да помогуну него да земљу оплене«, како је говорено у Вршцу.[98] Изузетака је било као што их увек и свугде има. Али када се узме у обзир да је то било за време рата, када је врло лако могуће да се овако што догоди, онда се ова ствар може унеколико правдати.

За време рата није само тај случај да поједини војници без потребе врше пљачке, већ и сами мештани неког места пљачкају један другог. Миливоје Петровић пише из Пардања 15/27-I-1849 Книћанину »да је у местима која су освојена настало безвлашће и харање. Спахијског жита било је преко 10.000 мерова па је то све развучено«.[99] Међу Србијанцима који су отишли својој браћи у помоћ у Војводину сигурно је било и таквих људи, који нису били исправни у моралном погледу, као што је на другој страни исто тако било неисправнихСрба из Војводине, који су долазили у Србију да помогну својој браћи на културном и просветном пољу. Ја ћу навести само један случај, ма да нам је више њих познато.

У Вршцу Трифковић је поново отео »нитов једне удовице спајнице«, који је раније већ био једном опљачкао па га на Патријархово посредовање вратио. На поновно Патријархово тражење Трифковић је обећао да ће нитов вратити удовици. Међутим, кад је Патријарх послао свога човека да нитов види, Трифковић је са нитовом већ био отишао, те је Патријарх морао писати у Бечкерек да му се тамо, кад Трифковић стигне, одузме нитов. Книћанин у писму истиче Кнезу како му је веома жао што није знао да ће Трифковић оваке похаре чинити на путу, и то онда кад је под присмотром, »па да га везана у Београд пошаље да не наноси већу бруку и срамоту Светлом Кнезу« (А Н. Книћанин кнезу Александру Карађорђевићу, 19-II-1849).

[98] Книћанин кнезу Александру, 19-II-1849. Ради Трифковића Кнез је заузео чудан став према Книћанину. Он му је прво пребацивао »зашто није више водио надзора над Трифковићем који пљачка по Банату« (А Н. Кнез Александар Книћанину, 25-I-1849). Кад је Книћанин наредио да се Трифковић пред њега везан дотера, Кнез, у почетку није нимало протестовао. Шта више он је говорио »да ће Трифковића под суд дати што се није његовом позиву одазвао« (А Н. Гарашанин Книћанину, 15-II-1849). Наскоро је Кнез променио мишљење. У једном писму Книћанину Кнез му пребацује »зашто је Трифковића на онако безчастан начин дао везати? кад је човек за овамо (Србију) пошао? кад се види да се мојој заповести није противио и кад ви ни за противан случај нисте имали те власти њега везати«. Кнез је тражио од Книћанина »да му одмах, поименце, достави сва Трифковићева преступленија« и »заповеда му да Трифковића одмах у слободу постави и каже му да у Србију дође« (А Н. Кнез Александар Книћанину, 15-II-1849. [99] Миливоје Петровић Книћанину, 15-I-1849. Банатски меров је тежио око осамдесет ока (Вук С. Караџић, Српски Рјечник, (1898), 365).

Павле Николајевић, Србин из Срема, прешао је четрдесетих година у Србију, где је ступио у државну службу. 1848—49 године био је »протоколиста у кнежевој канцеларији« и узимао је видног учешћа у покрету Срба у Војводини 1849 године.[100] Почетком 1853 године премештен је из Кнежеве канцеларије за члана суда у Књажевцу, где га налазимо 1854.[101] Незадовољан овим својим премештајем, он је гледао да се на сваки начин врати поново у Београд. Сматрајући да му и аустријски конзул у Београду може много помоћи да буде премештен, он се обрати, децембра месеца 1854, писмом Радосављевићу. Поред похвала које чини Радосављевићу, Николајевић у писму каже: »У колико слаб мој разум уме докучити у толико сам увидео, да је уплив високога аустријског кабинета најсјајнији степен, не само у Србији, — који му је природан, него и у целој Европи достигао«. По мишљењу Николајевића Радосављевић је спасао Србију од пропасти и због тога се може осећати потпуно срећним. »Као Србин, пак онда као најчистији Србин-Сремац, као Радосављевића земљак«, Николајевић је узео себи слободу да му »за указане височајше сјајне услуге учињене Србији и свим Србљима воопште заблагодари и честита што је баш њега всеблаго Провиђење за овај посао одредило«. Како је сад потребно да се Радосављевић окружи оним људима, који ће његов уплив у народу распростирати, то му се он најпонизније препоручује говорећи му: »Као што Вам је познато да онај човек који се у једној земљи роди и одрасте, мора свагда оној земљи наклоњен бити нежели другој страни. Служећи верно три суверена аустриска и под трећим војујући, ради чега сам златну медаљу за храброст добио; — не сумњам да благозволеније и милост његовог високог претставника задобити нећу. Заузмите се високопочитајеми господине за мене да дођем у Београд, на какво било звање. Ја могу уверити ваше високородије да ћу вам од приличне ползе бити, ваш је уплив како са стране кабинетске, тако и са стране приватне, код нашег светлог Књаза и правитељства веома сјајан. Једна једина реч Вашег високородија, биће доста, мене са ове границе у Београд довући. Има за мене два места која би добра и полезна била, а то су: *Једно је место секретара попечитељства министарства иностраних дела где би Вашем Високородију од велике ползе био; а друго је секретара попечитељства внутрених дела...* као једном човеку, који је преко 10 година верно Аустрију служио. Као једном човеку који отличије његовог царског величанства на прсима носи, а напо-

---

[100] А Н. Миливоје Петровић Книћанину, 7-IV-1849. Николајевић је био Книћанинов пријатељ. Он је 1849 путовао по Војводини и агитовао да, у случају ако дође до неког новог избора војводе, народ кандидује и изабере Книћанина (Павловић, 135—7). [101] Календар Кнежевине Србије са шематизмом за 1854 годину, 49.

слетку као свом земљака Сремцу, надам се да ће Вашој милости у тал пасти и мене одавде избавити«.[102]

Мислим да је непотребно давати ма какав коментар овом писму. Из његове садржине, поред осталог, јасно се види да се Николајевић драговољно нуди да врши дужност аустриског шпијуна у српском Министарству иностраних дела. Његова оданост и поштовање према »своме« владару, аустриском цару, у исто време кад се налази у српској државној служби, заиста није било прилично. Али се не може рећи да је било још много Војвођана у Србији као што је био Николајевић. Исто тако, ради неколико непоштених поступака неколицине Србијанаца није требало све Србе из Србије називати »србијанским лоповима«. Било је изузетака и на једној и на другој страни. Као год што су се Срби из Војводине, приликом свога преласка у Србију, руководили једино осећајима братске љубави и солидарности, поштењем и искреним намерама, истим су се разлозима руководили Србијанци приликом свога преласка у Војводину 1848 и 1849 године.

Постојала су два супротна гледишта о улози и задатку учешћа српске војске у покрету Срба у Војводини. Гарашанин и Кнежева влада су сматрали да је српска војска отишла у помоћ својој браћи у Војводини, да им помогне у борби против Мађара, да би извојевали народну унутрашњу аутономију, а не да се бори за спас хапсбуршке монархије. Ако неко од чланова српске владе или истакнутијих људи из Србије помиње хапсбуршку монархију или аустриског цара у вези са учешћем Срба у народном покрету у Војводини, они то чине из учтивости а никако што тако осећају. Срби из Србије били су одувек непријатељи Аустрије. Гарашанин је ово хтео нарочито да истакне. То се врло лепо види из његовог писма Книћанину од 26-II/10-III-1849. Он је ово своје гледиште још боље посведочио када је, после угушења мађарске буне 1849, одбио да прими одликовање аустриске владе. Лазар Арсенијевић Бата-Лака у своме писму Книћанину, а у вези са рђавим држањем Мајерхофера према српској војсци у Војводини, каже за Аустријанце: »Ово су курјаци који су нам од векова крв пили, па ни данас ни зашта се друго у наше послове не уплићу, него опет зато, да нам сметају ове ланце са себе бацити. То су паклене душе који нас не држе за људе«. Они мисле »ко није Шпаба тај није човек, и то су много гори Турци од оних некрштених».[103] И Александар Ненадовић у своме писму Книћанину говори о томе истом.« Г. патријарх добро зна да ви и наше војинство нисте ни зашто друго тамо

[102] Д А у Б. Оригинално писмо Павла Николајевића аустриском конзулу Теји Радосављевићу од 11-XII-1854 године, из Гургусовца. Писмо се налази као додатак извештају аустриског конзула из Београда од 26-XII-1854. [103] А Н. Бата Лака Книћанину, 11-I-1849.

отишли, него да помогнете Србима од Мађара избавити се, Војводину заузети и цару аустриском услугу своју учинити за одржање његове стране«.[104] Пред Книћанинов полазак у Беч, Кнез је 15/27-VIII-1849 писмено честитао Книћанину на његовим јуначким делима. У писму поред осталог говори: »На глас страдајуће наше иностране и једнокрвне браће, ви сте све своје овамо оставили, и њима притекли, да им помогнете сачувати живот, одбранити народност и извојевати права његова која су погажена била«.[105]

Патријарх Рајачић и други виђенији Срби из Војводине истицали су на првом месту да су се Србијанци борили за спас хапсбуршке монархије, или да су се исто толико борили за спас хапсбуршке монархије колико и за народна права своје браће у Војводини. Патријарх Рајачић позивајући Книћанина, марта месеца 1849, да поново дође у Војводину, истиче како му је било необично мило када је чуо да се он, »познавши достојно спасителне намере његове како за народ српски у Војводини тако и за спасеније аустриске монархије, и оценивши народне потребе«, одлучно опет доћи у Војводину.[106] Пред Книћанинов полазак у Србију, фебруара 1849, генерал Тодоровић »захваљује Книћанину на услугама које је он са Србима из Србије учинио свепресветлој династији аустриској и овом свагда верном народу нашем«.[107] Драгољуб Павловић, који је веома тачно схватио целу ову ствар, сасвим правилно каже: »А они, који су управљали народним покретом, Рајачић са свештенством и својим приврженицима, били су и сувише лојални према интересима династије (аустриске) и не беху ни мало запојени модерним духом«.[108]

У вези са револуционарним покретом у Европи, априла месеца 1848, осетили су се мањи покрети народа у Босни, Херцеговини и Бугарској. Порти су ови покрети били веома непријатни. Већ тада она се носила мишљу да у ове покрајине пошаље Омер пашу са 10.000 војника да умири народ.[109] 1848/49 године долазили су веома често у Београд Гарашанину изасланици из Босне. Почетком фебруара 1849 у Београд је дошло неколико Бошњака да позову Србију на заједнички народни покрет против туђе власти а под њеним вођством.[110] Неколико дана после ових изасланика Гарашанину је дошао један Бошњак, кога је овај послао француском конзулу да му изложи стање хришћана у Босни и њихове желе. Изасланик је конзулу опширно изнео стање хришћана у Босни. По његовим речима, народ у Босни, који стално очекују помоћ ма од које стране, изгубио је сваку наду и стрпљење. Иако су

[104] А Н. Ненадовић Книћанину, 22-I-1849. [105] А Н. Кнез Александар Книћанину, 15-VIII-1849. [106] А Н. Патријарх Рајачић Книћанину, 20-III-1849. [107] А Н. Тодоровић Книћанину, 22-II-1849. [108] Павловић, 151. [109] А М И Д у П. Изв. из Б., 10-IV-1848. [110] Ib., 13-II-1849.

им Срби из Србије били веома наклоњени, ипак им то ништа не помаже, пошто Србија не располаже са толиком силом да би их могла потпуно ослободити свих мука и патњи. Бошњак је молио француског конзула да пише у Париз својој влади да се она заузме код Порте за побољшање њиховог тешког положаја у коме се налазе. Посредовањем француске владе код Порте да се побољша положај хришћана у Босни остало је без успеха. Сваки босански паша (везир) који би долазио из Цариграда у Босну са добрим упутствима од своје владе, био би убрзо придобијен од богатих босанских великаша и постајао би оруђе у њиховим рукама. По речима овог Бошњака, и сами хришћани слали су веома често своје људе у Цариград да моле Порту за побољшање њиховог стања. Разуме се да су ове њихове молбе остале без успеха а изасланици су, по своме повратку кући, били пљачкани и убијани. Стога је он француском конзулу рекао да хришћани у Босни не могу више издржати насиља која се према њима чине. Бошњак је молио француског конзула да се заузме код своје владе, да им она, преко Јадранског Мора, пошаље оружја и муниције, па ће они знати шта ће даље радити.[111] Конзул је саветовао босанског изасланика да је, при овако замршеној политичкој ситуацији у Европи, најпотребније да народ у Босни, за извесно време, остане у потпуном миру. »Ако се будите понаособно бићете уништени и заједно са вама биће упрошћена нада за бољу судбину; сачекајте велики покрет који ће избити; привежите се јако за српску владу да би сте искористили тај покрет; и будите уверени да ће Француска, која вас воли, издејствовати за вас најбоље услове«. После овога, како каже француски конзул, »сав црвен у лицу и очима пуним суза, Бошњак је љубио конзулове руке и молио га да бар извести француску владу какве су и колике патње и муке хришћанског народа у Босни«.[112]

Година 1848—49 била је од великог значаја по Србију и у националном и у политичком погледу. У националном погледу Кнез и српска влада су дошли у ближи додир са свима хришћанима под турском влашћу и Југословенима под аустриском. Сви су Југословени гледали у Србију као у Пијемонт Јужних Словена. Београд је био место одакле су Југословени, посредством својих изасланика, тражили и добијали савете и упутства како да се држе и шта да раде. 1848—49 године Срби из Србије могли су несметано, без икаквих препрека, прелазити преко Саве и Дунава и састајати се са својом бра

[111] А М И Д у П., Изв. из Б., 22-II-1849. [112] Ib. Гарашанин је послао изасланика из Босне француском конзулу, да би га овај уверио о тешком положају хришћана у Босни, који нису више у стању да подносе насиља која се над њима врше. Он је хтео да опомене француског конзула како врло лако може доћи до устанка у Босни

ћом у Војводини. Они су се између себе боље упознали, здружили и спријатељили.

У самом почетку народног покрета у Војводини, у Београд је дошла из Сремских Карловаца хрватска депутација са Иваном Кукуљевићем на челу да разговара са Кнезом и српском владом о заједничком раду Срба и Хрвата у покрету Срба у Војводини. Хрватска депутација примљена је веома срдачно у Београду. Београдска лицејска омладина дочекала је депутацију с највећим одушевљењем и приредила јој велику бакљаду.[113] Книћанин је са Србијанцима у Војводини дошао у додир са Хрватима, — баном Јелачићем и његовом војском. Он и Јелачић су били у сталној преписци. Они у својим писмима говоре један другом »о будућности словенског народа« и шаљу један другом поклоне. У једном своме писму Книћанину Јелачић каже: »Моја циљ и топло лебдење јесте: за будућу срећу и благосостојаније нашег слободног народа до последњег часа мога неуморно дејствовати, и за то двогубу радост осећам вам да и ваша висока благородност та иста блага менија са мном делати«.[114] Ма колико да је Гарашанин желео да ступи у ближе везе са Хрватима, и ма колико да му је било мило што је Книћанин био у сталној преписци са Јелачићем, ипак се доцније разочарао у држању бана Јелачића према српском покрету у Војводини. Гарашанину се није никако свиђало што је Јелачић био и сувише лојалан и што је поклањао много поверења аустриској двору.[115]

Шиљући Книћанина с војском у Војводину, Кнез и српска влада су нарочито полагали на то, да се српска војска у борби са Мађарима покаже храбра и достојанствена; њена јуначка дела да се чују и разнесу по целом југословенском народу, да би на основу њих тај народ стекао уверење да је Србија довољно јака да предузме акцију за ослобођење и уједињење свих Јужних Словена, и да је готова у свако доба, кад буде потребно, да притекне својој браћи у помоћ. Ово се јасно види из разних писама посланих Книћанину из Београда. Када се у почетку 1849 говорило о потреби да једно одељење Србијанаца из Војводине оде у близину босанске границе, Стојан Симић пише Книћанину како би добро било »да један број самовољаца, давши им једног војног старешину, пошаље тамо да се и онамо наши Срби покажу према Босне поносне, нека Турци Бошњаци стрепе а христијани кураже се, наравно да се зове да је то чета Книћанинова, нека се и онамо Книћанин и Србијанци прославе.«[116] После неколико успеха српске

ако се положај хришћана што пре не поправи. [113] Милан Прелог, Словенска Ренесанса (1925), 258; J. Скерлић, Омладина и њена књижевност (925), 24 [114] А Н. Бан Јелачић Книћанину, 25-VI-1849. [115] Гарашанин Книћанину, 22-V-1849. Павловић, 171-3. [116] Стојан Симић Книћанину, 13-I-1849.

војске у Војводини, Кнез је, у другој половини месеца јануара 1849, упутио свој српској војсци један проглас. У свом прогласу Кнез честита војницима »што су непријатеља своје браће и потом непријатеља српскога рода и непријатеља цара срећно победили и отерали га из предела оног где је он нашу браћу мучио и гњечио«. Кнез војницима поручује да су они и самим делом засведочили да Србин уме не само своју кућу и своје огњиште бранити, но да је готов крв своју пролевати за браћу своју кад се они у нужди и невољи нађу«.[117]

Покрет Срба у Војводини довео је Србију у непосредан додир са званичним претставницима Аустрије. Аустријској влади се свиђало држање кнеза Александра за време народног покрета у Војводини. Између аустриске владе и Кнеза развили су се поверљиви односи и срдачне везе. После 1848—49 године Кнез је толико веровао аустриској влади, да је појединим њеним члановима говорио о своме унутрашњем положају у земљи и опозицији против себе.[118] Поред Аустрије, Кнез и српска влада су дошли у непосредан додир са Мађарима и боље односе са Русима. Како каже Павловић »Србија је својим држањем 1848—49 године изашла из узане области локалног живота једне турске вазалије и ушла у пространо поље међународних односа«.[119]

VII Рад Гарашанина и српске владе на националном пољу у Црној Гори, Албанији, Босни, Херцеговини, Старој Србији и Гарашанинове везе са Србима из Војводине после 1849 године

Односи српске владе са црногорским владиком Петром II били су, за цело време његовог живота, веома срдачни. Гарашанин се са њим веома лако и брзо споразумевао у свим националним питањима. Стога је вест о његовој смрти (умро је 19/31-X-1851) изазвала велику жалост и утученост код српског народа, Кнеза, српске владе а нарочито код Гарашанина. Извештавајући Книћанина о владичиној смрти, Гарашанин му пише: »Читаћете црну вест о смрти дичног и поносног Владике и Господара Црне Горе... Изгубисмо ми једног великог пријатеља у овом славном мужу, изгуби Црна Гора свога господара а изгуби сво српство ваљан стуб један, кога ћемо сви троје тешко у његовом заступнику имати. Не да се Српству никако напред па не да, дај Боже само стрпленија доста, те да се онолике јади и онолика непријатељства срећно

[117] А Н. Кошија проглас који је кнез Александар упутио »војницима србским, који су из Србије браћи својој у Аустрији у помоћ против непријатеља српског Мађара притекли«, 19-I-1849. [118] Ристић, 72—3. [119] Павловић, 177; упоредити Јеленић, 126—127.

надвладају до сретнијег магновенија које је Промисао Божији за овај заборављени народ ваљда негде на реду определио«.[120]

После смрти владике Петра II на црногорски престо је дошао његов синовац Данило. За време Данилове владе у Црној Гори и даље је продужено одржавање чешћих веза између српске владе и истакнутијих Црногораца. Што се тиче самога Данила, са њим је било много теже радити него са Петром II. Гарашанин га није никако могао да трпи. Није га много ценио ни као државника ни као политичара. После окончаног црногорско-турског сукоба 1852—3 године, Данило се љутио зашто га Србија није помогла и као главне виновнике за овакво држање Србије означавао је Илију Гарашанина и Јована Мариновића. Поводом овога Гарашанин је написао Мариновићу своје мишљење о Данилу, где поред осталог каже: »Што се Црне Горе тиче, то оставимо на страну, јер она је у овом случају извршила једну будалаштину њеног вође, коју ни сама није разумевала наштa иде, што се Данила тиче, као од онаквог ја никаква рачуна не држим, говорио он за нас добро или зло. То је једна акичина и сва сила руска не може га друкчим направити«.[121]

Почетком априла 1852 у Београд су дошла четири Црногорца из Беча.[122] Они су из Црне Горе пошли у Петроград да моле руског цара да им Данила постави само за кнеза а неког другог човека за владику. Како им у Бечу није стигла на време дозвола од цара Николе да могу ићи у Петроград и како је Данило на 2—3 дана пред њихов долазак у Беч отишао у Русију, то се они одлуче и дођу у Београд »да виде Србију, Књаза итд. за чим, како су они изјавили Гарашанину, сваки Црногорац жедни као за својом постојбином«.[123] Сва четворица су оставила на Гарашанина веома леп утисак. Он их у писму Книћанину описује као »људе доста бистре, одлучне и здравог разума«. Гарашанину се нарочито допао сенатор Иво Радонић. Он га овако описује у своме писму Книћанину: »Овај сенатор могао би с частију бити код нас председатељ Савета. Да ми је да га чујете како уме да говори о самосталности свога отачества па би му се дивили. Нема ту ништа без смисла, све је то израчунато, здраво и паметно. Познају Русе боље него ми, воледу их, али се ни њима не даду«. Црногорци су у Београду били врло лепо примљени. Били су код Кнеза у посети и на ручку, а о трошку српске владе провели су све време у Београду.[124] 13/25-IV-1852, пошто им је српска влада дала путни трошак, отишли су из Београда.[125]

[120] А Н. Гарашанин Книћанину, 1-I-1851. [121] Гарашанин, 97 [122] А Н. Гарашанин Книћанину, 9-IV-1852. Од ове четворице Црногораца један је био војвода и сенатор Иво Радонић, други војвода Вукотић, трећи Крсто Машанов — Његош а четвртоме Гарашанин није знао име (Гарашанин Книћанину, 9-IV-1852). [123] Ib. [124] Ib.

Септембра месеца 1852 покренуо се први пут разговор о женидби црногорског кнеза Данила другом ћерком српског кнеза Александра Клеопатром, која се доцније, 1855, удала за Милана Петронијевића, сина бившег Кнежевог Претставника Аврама Петронијевића.[126] 11/23-XI-1852 у Београд су дошли изасланици кнеза Данила: сенатор Драго и војвода Вуковић да са српским кнезом разговарају о удаји његове кћери за њиховог Кнеза.[127] Овом приликом црногорски изасланици су, вероватно, разговарали с Кнезом и српском владом и о томе, како је лако могуће да дође до сукоба између Црногораца и турске војске, у коме би случају Црногорцима била потребна помоћ Србије. У вези са доласком ове двојице Црногораца у Београд у вароши се почело јавно говорити о женидби црногорског кнеза ћерком српског кнеза.[128] И овога пута Црногорци су примљени веома срдачно у Београду. Српска влада ставила им је на расположење једна своја кола да се возају по вароши и одредила им је једнога каваза да им се нађе на услузи.[129]

Француска влада била је противна женидби кнеза Данила ћерком кнеза Александра. Исто тако и Порта не би никако хтела одобрити ову женидбу, пошто је сматрала да би женидба била чисто политичког карактера, т.ј. да би то био један акт непријатељства против ње. И француски конзул у Београду је сматрао да би женидба између црногорског кнеза и српске принцезе имала искључиво политички карактер. По његовом мишљењу »ако кнеза Данила стране силе признају за кнеза, онда је његова женидба могућа, јер одобравајући овај брак, који би у исто време значио и прекид добрих односа са Турском, српски кнез се надао да ће у том случају имати на својој страни стране силе, пошто би он у овом случају признао оно што су оне раније учиниле». Затим, конзул каже »да би овај догађај створио базу за савез Јужних Сло-

[126] А Н. Гарашанин Книћанину, 11-IV-1852. [126] А М И Д у П. Изв. из Б., 25-XII-1852. [127] А Н. Гарашанин Книћанину, 11-XI-1852. Гарашанин истина у своме писму не каже да су Црногорци дошли због Данилове женидбе у Београд, већ »Не знам зашто су дошли. Мора да ће говорити о женидби њиховог књаза са Кнежевом кћери јер су о овом нешто булазнили« (Ib.). Међутим, из других докумената јасно се види да су Црногорци дошли у Београд да разговарају о женидби свога кнеза. Постоји неслагање у датуму када су изасланици дошли у Београд. По Гарашанину они су дошли 11/23-XI-1852, а по извештају француског конзула из Београда од 10/22-XI-1852, они су већ у ово доба били у Београду — тако је бар француски конзул био обавештен. Ми смо узели као тачно оно што каже Гарашанин, због тога што он изреком каже да су црногорски изасланици дошли у Београд 11/23 новембра, а француски конзул био је од другог обавештен о њиховом доласку, како и сам каже у свом извештају француској влади; А М И Д у П. Изв. из Б., 25-XI-1852. Изасланици су дошли из Беча у Београд. Са исходом своје мисије код аустриске владе нису били нимало задовољни. [128] Ib., 22-XI-1852. [129] Ib., 25-XI-1852.

вена коју би сачињавала два најјача и најсрдачнија дела српског народа. Као прва последица оваквог савеза било би то, да се Босна стегнута између две државе: старчеве и зетове, осетила стварно самотална, пошто турска војска не би могла у њу продирати а да не буде нападнута и с леве и с десне стране од српске и црногорске војске.[130] Француски претставник у Цариграду је изјавио српском капућехаји Николајевићу, како ће Порта, при околностима у којима се налазе Црна Гора и Турска, бити нерасположена према свакој породичној вези (између Петровића и Карађорђевића) а нарочито према браку црногорског кнеза са ћерком српског кнеза и да ће овај брак сматрати као непријатељски акт учињен према њој. Стога је француски претставник мислио да би Кнез и српска влада најпаметније учинили, ако би одбили понуду црногорског кнеза. Николајевић је изјавио француском претставнику да и српска влада дели његово мишљење и показао му је Гарашаниново писмо, у коме га овај извештава да ће српска влада, ако јој буде поднет предлог о Даниловој женидби, одбити га.[131] И Аустрија, из својих политичких разлога, вероватно, не би одобрила Данилову женидбу ћерком српског Кнеза.

Гарашанин је, пре но што су били поведени разговори о Даниловој женидби Клеопатром, био противан склапању овог брака. 11/23-XI-1852 Гарашанин у своме писму Книћанину каже »да од Данилове женидбе неће моћи ништа бити«.[132] Он је исто тако 13/25-XI-1852 уверавао француског конзула да црногорски изасланици, који су дошли у Београд, нису још код Кнеза и српске владе покренули питање Данилове женидбе, а ако га и покрену, њихов ће предлог бити одбијен.[133] И сам кнез Александар изгледа да није би одушевљен да дâ своју кћи кнезу Данилу.[134]

Француској влади је била веома пријатна вест да је кнез Александар одбио да даде своју кћер црногорском кнезу. Она је сматрала да је српски Кнез оваквим својим држањем по овом питању одговорио жељама турске владе, због чега она неће имати никаква разлога да промени своје дотадашње држање према Србији.[135]

[130] Ib., 22-XI-1852. [131] А М И Д у П. Изв. из Пере, 3-XI-1852. [132] Гарашанин Книћанину, 11-XI-1852. [133] А М И Д у П. Изв. из Б., 25-XI-1852. [134] Ib.

[135] А М И Д у П. Изв. из Париза у Београд, 20-XII-1852. Као и раније у сличним приликама, Руси су и овога пута гледали да направе неку сплетку са Даниловом женидбом. Они су пронели глас да пројекат о Даниловој женидби Клеопатром није сасвим напуштен; Кнез је неодлучан (нејасан); Кнегиња мајка хтела би на сваки начин да се сконча женидба Данилова њеном кћери и да се Гарашанин са њом потпуно слаже. Затим да је, због неслагања у питању Данилове женидби, дошло до препирке (свађе) између Кнеза и Гарашанина (А М И Д у П. Изв. из Б., 25-XII-1852). Намера Руса била је јасна. Они су хтели

За време непријатељства између Црногораца и Турака (децембра 1852 и јануара и фебруара 1853) Кнез и српска влада живо се интересују о догађајима на бојишту. Они се стално преко писама из Дубровника обавештавају у каквом се положају налазе Црногорци према Турцима. Сваки пораз Црногораца на бојном пољу делује веома неповољно на њих.[136] Међутим, кнез Данило није био задовољан држањем Кнеза и српске владе за време турско-црногорског рата. Он је »псовао и грдио српског кнеза, његову владу и цео народ у Србији, што нису и они кад и Црногорци устали против Турака, да распостране своје отачаство«. За време свога боравка у Бечу он је поручивао у Србију да неће више никад бити пријатељ српскога народа и његовог Кнеза.[137]

Под утицајем вести која је донета из Беча да је кнез Данило за време свога боравка у овој вароши (априла 1853) закључио савез са Милошем и Михаилом Обреновићем против кнеза Александра, српски кнез је променио држање према црногорском кнезу.[138] Сад је кнез Александар гледао у црногорском кнезу свога противника и непријатеља. Вероватно под Кнежевим утицајем, званични кругови у Београду почели су тајно да раде на обарању кнеза Данила с црногорског престола. У случају да њихова намера успе, они су хтели да на црногорски престо доведу Даниловог рођака Стевана Перовића Цупу.[139] Пера Петровића Његоша, Претседника црногорског сената а брата владике Петра II, нису у Београду ни помишљали да доведу на кнежевски престо, јер им он није уливао довољно поверења. Међутим, Стеван Перовић Цупа, син сестре владике Петра II, још као млад дечко започео је своје школовање у гимназији у Београду, 1845 године.[140] Доцније, Перовић је прешао у војничку (артилериску) школу.[141] Како је Перовић школован у Београду под надзором српске владе, то су Кнез и Кнежева влада имали велико поверење у њега. Он је исто тако, по

да унесу забуну у народ како је дошло до неспоразума и свађе између Кнеза с једне и Кнегиње и Гарашанина с друге стране. [136] А Н, Гарашанин Книћанину, 11 и 28-XI и 12-XII-1852.

[137] А Н. А. Ненадовић Книћанину, 28-IV-1853. Кнез Данило је ово рекао Јустину калуђеру из манастира Св. Петке код Параћина, кад је овај, за време свога боравка у Бечу, отишао да посети црногорског кнеза (Ib.). После срећно окончаног сукоба с Турцима, Данило је, почетком априла 1853, отишао са Цетиња у Беч (Душан Д. Вуксан, Кнез Данило Петровић Његош. Записи IX. (1931), 11—12).

[138] Као повод да се склопи савез између кнеза Данила и Обреновића наведен је тај, што је црногорски кнез био незадовољан држањем српског кнеза и његове владе за време турско-црногорског рата и што је претрпео неуспех у својој намери да се ожени српском принцезом Клеопатром. [139] А М И Д у П. Изв. из Б., 16-V-1853. О Стевану Перовићу Цуци видети у мојој расправи у Записима за 1930 годину, књ. VII, 332—42. [140] Записи VII, 332 (1930). [141] А М И Д у П.

мишљењу многих у Београду, био човек од вредности који се не би дао лако потчинити руском утицају.[142]

Француски конзул је саветовао Кнеза да не предузима ништа на збацивању кнеза Данила с црногорског престола пре но што детаљно о свему не обавести турску владу. Кнез је примио овај савет француског конзула и послао у Црну Гору једног свога човека да се на лицу места увери о расположењу народа и приликама у земљи.[143] Августа месеца 1853 изасланик српског кнеза вратио се са Цетиња у Београд.[144] Да ли су после доласка српског агента са Цетиња Кнез и српска влада радили шта на обарању кнеза Данила с престола, није нам познато. Вероватно да су они своју акцију у овом правцу морали обуставити услед руско-турског сукоба, у који је и Србија, као турска вазална кнежевина, била посредно умешана.

Посредовањем владике Петра II Гарашанин је 1850 дошао у везу са народом у Албанији. Августа месеца 1850 црногорски владика послао је у Београд »младог човека Марка Прокљеша из Миридита у Арнаутлуку који принадлежи једној фамилији званој Биб-Дода«[145] са једним писмом за Книћанина.[146] Прокљеш је био »из оне славне породице која од давног времена Миридитом заповеда и управља«. Он је четири месеца био на Цетињу, чекајући владику Петра да дође да се с њим види.[147] Пре но што је дошао у Србију, путовао је по Италији. Био је у Риму. У Србију је дошао преко Беча, одакле је отишао у Албанију.[148] Кад је дошао у Београд, прво је отишао Франьи Заху, па га је овај после одвео Гарашанину.[149] 4/16-XI-1851 био је у аудијенцији код кнеза Александра.[150] Прокљеш се Гарашанину никако није допадао. Према његовом мишљењу, »он је сасвим обичан човек«, с ким ништа озбиљно о политици није могао разговарати. Прокљеш му никако није уливао поверења. Поред свега овога, Гарашанин је мислио да би са Прокљешом »кад би искрено говорио добро било везати пријатељство, али не треба за неизвесност извесно компромитирати се«.[151] Кад га је Гарашанин запитао да ли ће шта у Београду захтевати и предлагати, Прокљеш је одговорио »да је у стању до 2.000 војника у свако доба Кнезу и српској влади поставити ако би потребно било«.[152] Ово је у главном био политички ре-

---

Изв. из Б., 16-V-1853. [142] Ib. [143] Ib. Француски конзул је одмах о свему овом известио француског претставника у Цариграду (Ib.). [144] А М И Д у П. Изв. из Б., 31-VIII-1853. [145] А Н. Гарашанин Книћанину, 4-XI-1851. [146] А Н. Владика Петар II Книћанину, 17-VIII-1851. [147] Ib. [148] Ib.; Гарашанин Книћанину, 4-XI-1851 [149] Гарашанин Книћанину, 4-XI-1851; А Н. Франьа Зах Книћанину, 13-XI-1851.

[150] Гарашанин Книћанину, 4-XI-1851. [151] Ib. [152] Ib.; Зах Книћанину, 13-XI-1851. Прокљеш је говорио арнаутски, турски и нешто мало италијански (Гарашанин Книћанину, 4-XI-1851). Са каквом је опрезношћу и резервом Гарашанин ступао са непознатим људима у разговор

зултат Прокљешовог боравка у Београду и његовог разговора са Гарашанином.

Чешће везе између српске владе и хришћанског народа у Босни и Херцеговини, започете 1848/9 године, продужене су и даље. Августа 1850 године у Београд је дошао један Бошњак - фрањевац и донео молбу коју је српски народ у Босни упутио Султану. Молба се састојала из 28 тачака, у којима су изнете жеље и потребе хришћанског народа у Босни и Херцеговини. Фрањевац је молбу предао француском конзулу у Београду да је овај, посредством француског претставника у Цариграду, пошаље Султану. Он је веровао да ће молба босанског и херцеговачког народа, послана овим путем, најсигурније доћи у руке ономе коме је намењена. Француски конзул се одазвао молби босанског фрањевца у толико пре, што се баш у ово доба у Цариграду решавало о преуређењу турске управе у Босни. Стога је француски конзул сматрао за дужност одазвати се молби фрањевца. Узео је од њега молбу и послао ју је француском претставнику у Цариграду.[153]

Рђаво стање хришћана у Босни и Херцеговини није се никако поправљало. Њихове молбе упућене Порти или Султану за побољшање њиховог положаја нису имале успеха. Нарочито су настале тешке прилике за хришћански народ у овим покрајинама онда, када су се босански муслимански великаши налазили у сукобу са претставницима централне власти у Цариграду. Тако је било и за време Омер-пашиног боравка у Босни 1850-52 године. За све време Омер-пашиног бављења у Босни хришћански народ био је изложен разним мукама и невољама, како од стране босанских феудалних великаша тако исто и од Омер-паше и његове војске. Каквим је све патњама хришћански народ у Босни и Херцеговини био изложен за време Омер-пашиног боравка у Босни, види се најбоље по томе, што је велики број морао напустити своје огњиште и склонити се у Аустрију и Србију.

После крваво угушеног отпора босанских муслиманских феудалаца против увођења Султанових реформи у Босни,

---

о ослобођењу хришћана испод турске власти, види се најбоље из његовог опхођења према Прокљешу. Иако је Прокљеш био препоручен Книћанину од самог црногорског владике, Гарашанин му није много веровао. Шта више, Гарашанин га назива »протувом« (Гарашанин Книћанину, 6-XI-1851) и препоручује Книћанину да, ако Прокљеш дође њему у Крагујевац, добро пази шта ће с њим разговарати, јер се боји да није каква »протува и шпиун« (Гарашанин Книћанину, 4-XI-1851).

[153] А М И Д у П. Изв. из Б., 10-VIII-1850. Копија молбе хришћанског народа из Босне и Херцеговине упућена Султану налази се као додатак конзуском извештају из Београда 10-VIII-1850 (А М И Д у П.). На молби се не налази ни један потпис, јер су сви они Босанци и Херцеговци, који су се раније потписали на ма каквој молби или жалбу послану турској влади или Султану, искусили рђаве после-

Омер-паша је почео свирепо поступати са хришћанима у Босни и Херцеговини. За извесно време стање православних и католика постало је још горе него у доба самовољне власти босанских феудалаца. Гарашанин, који се стално обавештавао о приликама у Босни, пише 1/13-II-1852 Книћанину, како је »Омер паша, пошто је истерао све зулумћаре старе из Босне, почео христијанлук гонити. Хришћани се гомилама по Босни затварају, где многи смрт своју од глади а може бити и од мука убијања налазе. Христијани, које досадањи зулумћари нису смели ни дирнути, сад су већ под новим правима коначно пропали«.[154] И француски конзул из Сарајева говори у својим извештајима о свирепим делима турске војске над хришћанима. Он нарочито истиче како Омер-паша, у место да казни само оне који су се побунили против увођења царских реформи у Босни и због којих је он у њу и послан, сву своју мржњу излива над невиним хришћанима, који су од увек били верни Султанови поданици. Да би до крајње границе могао показати своју мржњу према хришћанима, Омер-паша је наредио да се од њих прикупи све оружје — да се разоружају. По мишљењу француског конзула, ова Омер-пашина наредба је од нарочитог значаја када се тиче хришћана у Босни. »Треба се само потсетити да су хришћани у Босни, када им се одузме оружје, изложени да на сваком кораку буду опљачкани или убијени. Омер-пашина наредба извршава се са безброј нечовечних поступака, насиља и других разних злоупотреба. Велики број фрањеваца био је ухапшен и по осам дана држан у затвору. Турски војници су улазили у фрањевачке манастире и у њима починили недела сваке врсте«.[155] Хришћани у Босни, остављени на милост и добру вољу Омер-паше и његове војске, молили су француског конзула да пише у Париз да француска влада посредује код Порте да се њихово стање побољша.[156]

дице. [154] А Н. Гарашанин Книћанину, 1-II-1852.

[155] А М И Д у П. Изв. из Сарајева априла 1852; Изв. из Пере, 25-II, 28-III и 15-IV-1852; Изв. из Б., 25-VIII-1852. Као прилог извештајима из Сарајева од 1852 године налази се молба хришћана из Босне француској влади, писана на талијанском језику. Копију ове молбе послао је Даврил и француском претставнику у Цариграду као прилог своме писму из Венеције од 17-XI-1853.

[156] О акцији Омер-пашиној у Босни видети још: Владимир Ћоровић, Дневник Прокопија Чокорила (Гласник Земаљског музеја за Босну и Херцеговину 1913); Јукић Фрањо Иван, Омер-паша и босански Турци (Босански Пријатељ II, 1851); Јоаникій Памучина, Жизнь Али-паше Ризванбеговића — Стольчанина, везиря герцеговинскаго (А. Гильфердингъ, Босния, Герцеговина и Старая Сербия (1859); Вукова Преписка VII; Српске новине за 1851; Кечет J., Сердар Екрем Омер паша (Босанска Вила 1885/6); Asboth, Bosnien und Herzegovina (1888); Маретић Грга фра, Запамћења (1829—1878) дотјерао и издао Фердо Шишић, (1906); Радосав Лопичић, Бихаћ у турској власти и Бихаћска Крајина (1896); Башагић Д-р Сафет Бег, Кратка упута у прошлост Бо-

Кнез и српска влада су пратили са највећом пажњом све догађаје у Босни. Кнез је одржавао, преко писама, сталне и честе везе с Омер-пашом.[157] У самом почетку Омер-пашине акције против босанских великаша, Кнез у једном писму куражи Омер-пашу и обећава му помоћ.[158] Кнез Александар је држао да ће се стање хришћана у Босни сигурно побољшати, ако босански феудалци буду приморани на покорност Султану. Гарашанин је био веома задовољан што се у Босни и Херцеговини осетило комешање у народу. Он је држао да ће се сад и он моћи користити немирима хришћанског народа за остварење свога плана, па за то у писму Книћанину узвикује: »Босна за сада ври и то није зло«.[159] Међутим, Гарашанину се никако није свиђало што је српска влада оклевала да испуни поједине своје одлуке које су стајале у вези са догађајима у Босни. Њему је изгледало да се сви други више интересују за Босну него Кнез и српска влада. Он се у једном писму Книћанину жали »како се у Београду пре два месеца договорили да се пошаље ко у Босну Омер-паши а већ 15 дана како је решено да иде Стојан Симић, па још мислим да неће од тога ништа, или бар још за три месеца, неће ништа бити«.[160] Напротив, кад би Кнез и српска влада решили нешто повољно за хришћане у Босни, Гарашанин је био усхићен од задовољства. Извештен, за време свога боравка у Швајцарској, да је Савет одлучио да новчано потпомогне српски народ у Сарајеву, који је после пожара јуна 1852 године остао без својих кућа и дућана, Гарашанин у писму Мариновићу каже: »Не знаш колико ми је било мило читати за издатак који је Совјет за у Сарајево решио. Та сваког би совјетника за оно пољубио. Бог њима и њиној деци дао. Хтео сам писати о том г-ну Тенки и через њега свима благодарити, али не смедох, рећи ће ду ми, зар си ти сам који те дужности Отечества разумеш. Хвала им по сто пута«.[161]

Септембра месеца 1852 известио је гувернер Баната из Темишвара аустриског конзула у Београду да један велики број хришћанских избеглица из Босне жели да се врати својим кућама. Радосављевић је одмах о овоме известио српског кнеза, који је, у споразуму са управником Београдске тврђаве, послао у Банат једнога свога чиновника заједно са једним Пашиним чиновником да попишу имена свих оних лица која желе да се врате у Босну. Аустриска влада је саве-

сне и Херцеговине (1463—1850), (1900); Прелог Милан, Повјест Босне II (без датума издања); Драгољуб Павловић, Покрет у Босни и Албанији (1913); Владимир Ћоровић, Лука Вукаловић (1923); Кнезовић Отон фра, Али-паша Ризванбеговић — Сточевић, херцеговачки везир (1832—1851) (Гласник Зем. Муз. за Босну и Херцеговину). [157] Гарашанин, 15; А М И Д у П., Изв. из Б., 5-II-1852. [158] Гарашанин, 15. [159] Ib. [160] А Н. Гарашанин Книћанину, 22-II-1852. [161] Гарашанин, 38—9.

товала босанске избеглице да се преко Србије врате својим кућама, јер им је тај пут најближи и најпогоднији. Српска влада је известила босанске избеглице да код Остружнице и Шапца могу прећи у Србију и наставити пут у Босну.[162]

После изјаве босанских избеглица да желе да се врате својим кућама, босански везир Куршид-паша издао је наредбу да се хришћанским породицама, које се враћају из емиграције, укаже свака помоћ на путу и да им се врате њихове куће, »même celles qui avaient été vendues«.[163]

Поред Србије, Русије, Аустрије и Француске, које су и раније показивале великог интереса за прилике хришћанског народа у Босни и Херцеговини, после 1848/9 године и Енглеска почиње све више и више да показује интереса за народ и догађаје у овим турским покрајинама. У лето 1851 енглески путник Скин (Skeen) пропутовао је Босну и задржао се неколико дана у Београду. У вези са његовим путем у Београду се говорило да је њега послала турска влада да испита политичку ситуацију у Србији и да пропутује Босну и обавести се о приликама у њој.[164] Француски конзул у Београду објашњавао је на сасвим други начин Скинов пут у Босну. По његовом мишљењу, Скинов пут у Босну био је у вези са успостављањем једног трговачког пута који би везивао Јадранско приморје са Босном.[165] И секретар енглеске амбасаде у Цариграду Алисон, који је дошао фебруара 1852 у Београд да оконча спор између српске владе и енглеског конзула, по упутствима добивеним у Цариграду отишао је марта месеца на неколико дана из Београда у Босну.[166] Требало је да се Алисон на лицу места увери о приликама и положају хришћанских народа у овој покрајини. У ово исто време француски конзул у Београду је добио извештај да енглеска влада намерава да оснује своје конзулате: у Сарајеву за Босну и у Видину за Бугарску.[167]

У вези са догађајима који су се одигравали у Босни 1850/52 године, француска влада је октобра 1852 одлучила да оснује свој конзулат у Сарајеву.[168] Месец дана после овога за француског конзула у Сарајеву именован је Вил (Wielt) и послат преко Цариграда и Београда у Босну. У Цариграду и у Београду новоименовани француски конзул добио је потребне инструкције за свој рад од француских претставника у овим варошима.[169] Пред саму одлуку француске владе да оснује свој конзулат у Сарајеву, француски претставник

[162] А М И Д у П. Изв. из Б., 2-X-1852. [163] Писмо француског агента у Сарајеву француском конзулу у Београду, 9-X-1852. Писмо се налази као додатак извештају фрицуског конзула из Београда од 21-X-1852 (А М И Д у П). [164] А М И Д у П. Изв. из Б., 27-VI-1851. [165] Ib. [166] А М И Д у П. Изв. из Б., 4 и 19-III-1852; Изв. из Букурешта, 20-III-1852. [167] А М И Д у П. Изв. из Б., 19-III-1852. [168] А М И Д у П. Уп. из Париза у Београд, 5-XI-1852. [169] Ib.

у Цариграду Лавалет послао је свога чиновника Даврила у Босну да се обавести о политичким приликама у њој. Почетком октобра 1852 Даврил је, у пратњи драгомана француског конзулата у Србији, отпутовао из Београда у Босну. Француски конзул у Београду крио је Даврилов одлазак у Босну. Он је прво говорио како је Даврил отишао из свога личног задовољства да пропутује један део Србије. Доцније, конзул је рекао како је Даврил својом личном иницијативом а из радозналости прешао из Србије у Босну. Француски конзул је рекао како је Даврил својом личном иницијати- Босну од руског и аустриског конзула, који су се много интересовали куда је Доврил отишао.[170]

После 1849 године аустриска влада показује све више интересовања за Босну. Већ јануара 1850 аустриска влада је основала свој конзулат у Сарајеву и за првог конзула постављен је Атанацковић.[171] Одмах по свом доласку у Сарајево, Атанацковић је преко католика развио велику аустриску пропаганду у народу. Он се толико мешао у рад управника Босне Куршид-паше, да се овај морао против њега жалити Порти, упозоравајући је како је његов даљи опстанак у Босни немогућ, ако аустриски конзул продужи и даље овакав свој рад. [172] По мишљењу Куршид-паше и већег броја грађанства у Сарајеву, аустриска влада је наговарала хришћански народ да се сели из Босне, обећавајући му разне повластице у Аустрији (у земљи и новцу). Куршид-паша је исто тако пред Даврилом оптуживао херцеговачког православног владику (који је по рођењу био Грк) да и он, под утицајем Аустрије, тера народ у емиграцију.[173] У другој половини месеца септембра 1852 Куршид-паша је послао свога секретара у Цариград. По мишљењу управника Београдске тврђаве Безим-паше, одлазак Куршидовог секретара био је у тесној вези са присуством већег броја аустриске војске у близини босанске границе од далматинске стране.[174] Радосављевић је у Београду наговештавао како ће Аустрија постати заштитница (протектор) народа у Босни и Херцеговини.[175] Гарашанин је још 1852 увидео какве су биле жеље и тајне намере аустриске владе према народу у Босни и Херцеговини као и прилике и расположење народа у овим хришћанским покрајинама. Он 11/23-XI-1852 пише Книћанину: »Нешто твоје Швабе упрле веома очи на Босну. Они већ говоре о тамошњем народу као у пола свом. Они много муте онамо и код глупих Турака могу успети. Нико више нема вере у Турцима и то не бива без основа, само је жалост што се народ бацио у наручја горим Турцима. Ако је зло народима у Турској, заиста је још горе у Аустрији. Разлика је само у томе што су Аустријанци подлији од Турака. Православна Русија потпомаже Аустријанце у њиним плановима; ми слаби, Турци луди и то није добро. Турци се не дају обавестити без топуза. Они управо потпомажу своје непријатеље. Народ христијански веома трпи и он ће се за то од великог турског зулума Сатани предати. Ја сам ово нешто могао уздржавати, али сад некако (ја морам признати) хоће да ми се отме из шаке«.[176]

У јесен 1852 турска влада је послала у Босну свога изасланика Ћамил-пашу. Вест о његовом одласку у Босну изазвала је у Београду велико интересовање и извесну узнемиреност. Француски претставник у Цариграду обратио се турском Министру иностраних дела Фуад-ефендији за обавештење о задатку Ћамил-пашине мисије у Босни. По Фуад-ефендијиној изјави Лавалету, Ћамил-паша је отишао у Босну да проучи тамошње стање и прилике, да увери хришћане у добре намере турске владе, која води рачуна о њиховим интересима, и да олакша средства и начин да се хришћани емигранти што лакше врате на своја огњишта. По упутствима добивеним у Цариграду, Ћамил-паша ће свратити у Београд само у том случају, ако би му то помогло да што успешније заврши поверену му мисију. О Ћамил-пашином путу Порта је обавестила кнеза Александра.[177]

О односима српске владе са Србима у Старој Србији, Новопазарском Санџаку и са Србима и хришћанима у Македонији од 1849—1853 године не можемо ништа поуздано рећи, јер не располажемо документима из којих би се ово могло видети. Познати су нам само извештаји појединих окружних начелника у Србији о стању, приликама и расположењу народа у неким од ових покрајина. Тако из изве-

[170] А Н. Гарашанин Книћанину, 11-XI-1852. Интересантно је мишљење Книћаниновог синовца, Србина у аустриској војсци Јована Стефановића, о Босни у ово доба. Дошашви у Беч после свога пута по Босни, он у једном писму своме стрицу Книћанину говори како је српски народ у Босни исти са српским народом у Србији, и затим наставља, »са плашљивим погледом, нуждом и бригом у лицу, бежи и мало и велико кад нас — путнике — смотре, сакрити се у жбун и планине, те стра препаче благородни народ у робове, који не мари ни за живот нити зла и каква благостања, само продужујући живот овај у подобију скота. То учини погана турска вера, издајство ниткова, и злоба и завист иновераца и инојезичника!« Затим продужује: »Боже дај, да наш цар крепком својом руком тирјана с Босне савршено скине и да та од нарави благословена земља под благи скиптар смиреног нашег Франца Јосифа скорим дође«.

»Многи су на пепелу бедног српског народа привремено своје благостање оснивали — Боже дај да то више не буде — љубав бригу задаје. Под благом владом нашег Франца Јосифа престаће свако угњетање Босне (А Н. Јован Стефановић Книћанину, 12/24-VII-1853.

[177] А М И Д у П. Изв. из Терапије, 25-X-1852.

[170] А М И Д у П. Изв. из Б., 9-X-1852. [171] Сафет-бег Башагић, Кратка упута у прошлост Босне и Херцеговине, (1900), 162. [172] А М И Д у П. Даврилово писмо из Сарајева од 9-X-1852. [173] Ib. [174] А М И Д у П. Изв. из Б., 25-IX-1852. [175] А М И Д у П. Изв. из Б., 1-II-1853.

штаја окружног начелника из Чачка Данила Стефановића види се да је почетком 1853 године била заказана нека скупштина у Сарајеву на коју је из Новог Пазара било одређено да иде пет Турака и »христијанин« Коста Куланић. Поједини кметови у Новопазарском Санџаку одрекли су Турцима послушност у прикупљању »данка« у народу, изговарајући се да, како је у народу покупљено оружје, они нису у стању положити царски данак нити су у стању да исти прикупе, јер су »зулумћари под видом сејмена и хајдука зашли по народу те га арају и пљачкају«. Кметови су молили »пазарског кајмакама, да у напредак, по старом обичају, изађу Турци, које он одредио буде, па да они од народа прикупе арач и други данак«.[178]

За време свога боравка у Бечу августа 1853, Гарашанин се упознао са неколицином Срба официра у аустриској војсци који су служили у бечком гарнизону. Са њима је Гарашанин разговарао о ослобођењу и уједињењу Јужних Словена, о раду српске владе у јужнословенским покрајинама и о односима Србије према Аустрији. Овом приликом официри су Гарашанину рекли: »Ако Аустрија икада (покуша да) уђе у Србију, одуприте се свим својим силама и рачунајте на нас«.[179]

VIII Долазак Људевита Гаја у Београд 1852 године

У загребачким »Народним Новинама«, чији је уредник био Људевит Гај, за 1852 годину, а у бројевима 189 и 211, штампана су два чланка у којима се говорило »о уништожењу племена и имена српског«, »да српски народ не постоји као народ и да никада није ни постајао« и »порицала се национална самосталност Срба и Срби претстављали као један изданак Хрвата«.[180] Оба чланка су изазвала опште огорчење и незадовољство, како код Срба у Србији тако и код Срба у Аустрији, против Гаја и Хрвата.[181] Да би ублажио бар колико толико незадовољства Срба према себи, Гај је у 253 броју свога листа дао изјаву у којој је устао против ранијих »провокаторских тврђења« и сву кривицу бацио на свога сарадника, који је, за време његовог отсуства из Загреба, пустио да чланци изађу у листу.[182]

Да би се оправдао код српске владе, истакнутијих политичара у Београду и уверио их да није он писац чланака

[178] А Н. Данило Стефановић Книћанину, 8-I-1853. [179] А М И Д у П. Из. из Б., 24-IX-1853. [180] А. Ненадовић Книћанину, 28-X-1852; Српске новине бр. 91, 92, 94, 109 и 110 (1852); Алекса Ивић, Архивска грађа о српским и хрватскимкњижавним и културним радницима II (1931), 176—89. [181] Ib. [182] Ивић, Архивска грађа II, 178.

који су изашли у »Народним Новинама«, Гај одлучи да путује у Београд. Он се надао да ће уз припомоћ овдашњих школованих људи у Београду моћи постићи свој циљ.[183] 25-X/6-XI-1852 Гај је дошао у Београд,[184] а 29-X/10-XI-1852 вратио се из Београда у Земун и одмах наставио пут за Сремску Митровицу.[185]

За време свога боравка у Београду Гај је становао код Стефана Херкаловића. У Београду је наишао на веома хладан пријем и код књижевника и код политичара. У вароши се јавно говорило да га Гарашанин није хтео примити.[186] Гај је у Београду био изложен великим непријатностима и неугодностима. 26-X/7-XI-1852 била је против њега скована и једна мала завера. Неколико лармација дошли су пред Гајев стан и чекали га да изађе са вечере. Кад Гај изађе, лармације га дочекају са свих страна најпогрднијим речима. Један од букача је предлагао »да се Д-р Гај добро избије па затим упита, јесу ли то учинили Срби или Хрвати«. Да би избегао све неугодности које су му се могле још догодити, Гај је нашао за најбоље да се повуче испред својих нападача. У вези са овим догађајем у вароши се пронео глас да је Гај добно наређење да у року од 24 сата напусти српско земљиште. Сутрадан, 27-X/8-XI-1852, народ је у Београду био још увек у великом огорчењу против Гаја и стално се у вароши о њему говорило и расправљало.[187] Гај је у Београду говорио против Бана Јелачића, »који неће дуго бановати«.[188]

[183] Ивић, Архивска грађа II, 178. [184] Ib., 176. [185] Ib., 179. [186] Ib., 178.
[187] Ib., 177—8. Постајала су још два друга мишљења због чега је Гај дошао у Београд. Аустриска влада се много интересовала за Гајев пут у Београд. Аустриски министар полиције тражио је од полициских комесара у Загребу и Земуну да се обавесте што детаљније о Гајевом путу у Србију и да га о томе одмах известе. По извештају полициског комесара у Земуну од 10-XI-1852, Гај је отишао у Београд политичким послом, који је опасан по аустриску државу. Гај је у Београду говорио да је нада за бољу будућност Јужних Словена везана нарочито за будућу политику француског цара. Затим, Гај је имао намеру да се споразуме са Гарашанином у погледу политичког стања Јужних Словена, и, да у будуће ради по утврђеном споразуму, због чега га је Гарашанин и примио осмога пре подне и затим га преставио Кнезу (Ивић, Архивска грађа II, 178). Међутим, из писма Ненадовића Книћанину од 28-X-1852, где се каже да Гај неће извући никакве користи од свога бављења у Београду, изузев ако не узме у рачун ону ћифурију коју ће извући, а која је за њега готово код сваког приправљена (А. Ненадовић Книћанину, 28-X-1852), изгледало би да Гарашанин а нарочито Кнез, нису примили Гаја. Ненадовић би сигурно у своме писму Книћанину наговестио да је Кнез примио Гаја. По извештају директора полиције у Загребу барону Кампену у Бечу, Гај је отишао у Београд ради агитације која се у Србији у то време водила за и против Вучића. И директор загребачке полиције истиче у своме извештају како је обавештен из поузданих извора да је Гај у Београду веома рђаво примљен и да је од народне и радикалне странке најжешће нападан (А. Ивић, Архивска грађа II, 180). [188] А. Ненадовић Книћанину, 28-X-1852.

Гајев долазак у Београд није био никако по вољи српској влади. Она је још од раније сумњала у његове поштене и искрене намере према Србији и није му много веровала због његових срдачних односа са аустриском владом и велике оданости аустриском двору. Алекса Ненадовић каже за Гаја: »Он у свему тако поступа и говори, као да је у оном наличју, за каког је некад држан. Но ја судим да је све то мајсторија и да је овамо слан ради неких политически искушенија. Тако мислим да и други, особито они који треба, сматрају Гајев овамо долазак и по томе да ће се овајдисати колико чела на брусу, ако не узме у рачун ону ћифурију коју ће извући, и која је за њега готово код сваког приправљена«.[189]

IX Гарашанинов рад на националном пољу у Бугарској

Кнез и српска влада имали су великог утицаја на хришћане у Бугарској. Они су преко писама и разних агената били стално у везама са истакнутијим људима у овој југословенској покрајини. Када су се, маја месеца 1852, због увођења неких нових такси, јавили мањи нереди у Бугарској, српска влада је послала двојицу својих агената да раде на умирењу духова у земљи и да бугарски народ увере да сваки њихов покушај буне против Порте неће имати никаквог стварног успеха. Овакав један покрет изложиће разним неприликама и опасности не само њих Бугаре, већ и друге хришћане у југословенским покрајинама на југу.[190] Посредовање српске владе имало је успеха. 1852 није дошло до већих немира у Бугарској.

Почетком 1853 године, Бугари су се припремали на устанак против турске власти. Српска влада била је о овоме обавештена. Бугари су намеравали да побуне народ прво у Трнову и видинском крају па затим у целој земљи. Пошто се припреме за буну, саставили би једну молбу снабдевену са безброј потписа и преко два три своја човека упутили би је српској влади и руском конзулу у Београду, тражећи »да их они приме под заштиту и да их потпомогну зулума се ослободити или ће сви изгинути«.[191] Српска влада почела се припремати да је догађаји у Бугарској не затекну неспремну. Она је желела да устанак не почне убрзо, да би и она имала

[189] Ib.[190] А М И Д у П. Изв. из Б., 24-VI-1852; Ристић 105—6. Изасланици српске владе у Бугарску били су два бугарска свештеника који су се од пре неколико година настанили у Србији и стално остали у везама са људима у својој отаџбини (А М И Д у П. Изв. из Б., 24-VI-1852). [191] А П. А. Ненадовић Книћанину, 23-I-1853; А М И Д

довољно времена да се што боље спреми.[192] Неколико изасланика бугарскога народа обратили су се фебруара 1853 једном пограничном окружном начелнику у Србији и молили га да извести српску владу како би они желели да дођу у Београд да се разговарају с Кнезом и руским конзулом. Међутим, како су Руси њихов долазак могли искористити у своје сврхе и оптужити српску владу код Порте да она буни бугарски народ, Бугарима је одговорено из Београда да не долазе.[193] Погранични српски окружни начелници према Бугарској, по налогу из Београда, агитовали су код бугарског народа да се уздржи од сваког покрета против турске власти. Тако окружни начелник из Књажевца (Гургусовца) извештава 28-IV/10-V-1953 Книћанина да је »Политичко стање народа нам суседне Бугарске по кругу домашаја мога следством непрестанога уплива нашег за сада по видимомо мирно и тихо«.[194]

У раду на ширењу идеје уједињења Срба и Бугара Гарашанин је дошао у сукоб са руском владом и њеном пропагандом у Бугарској. Поред Букурешта, Београд је био један од центара одакле је руска влада ширила свој утицај међу Бугарима. У Београд су стално долазили православни свештеници из Бугарске и Македоније, који су од руских конзула добијали разна упутства за свој рад и поклоне у књигама и у другим црквеним стварима за православне цркве и манастире. Новембра месеца 1852 у Београд су дошла петорица православних свештеника из Бугарске, који су за време свога боравка у српској престоници били у веома тесном додиру и срдачним односима с руским конзулом. Наскоро су се тројица од њих вратила натраг у Бугарску носећи са собом велики пртљаг ствари. Француски конзул желећи да дозна какве то ствари бугарски свештеници носе са собом из Београда, сматрао је да ће се о овоме најбоље обавестити у руском конзулату. Отишао је у посету руском конзулу и у салону конзулата француски конзул је затекао једног свештеника који је припремао своје ствари за пут: разне црквене украсе и велики број повезаних црквених књига. Тумачи је француском конзулу објашњавао како је све ове ствари и књиге затекао у конзулату кад је дошао у Београд и да их он сад поклања једном сиромашном манастиру у унутрашњости Србије. Међутим, како каже француски конзул: le prêtre n'avait pas le moins du monde l'air d'un Serbe, mais d'un Bulgare à n'en pas douter«.[195] Француски конзул је исто тако био обавештен да се у Београду у ово доба налазила још два грчка свештеника из Македоније и

у П. Изв. Б., 3-I-1853. [192] Ненадовић Книћанину, 23-I-1852. [193] А М И Д у П. Изв. из Б., 9-III-1853. [194] С. Јовановић Книћанину, 28-IV-1853. [195] А

да је 19-XI/1-XII-1852 дошло још петорица православних свештеника из Албаније.[196]

И руски и српски агенти у Бугарској били-су неуморни у своме раду. Српска влада је слала често своје агенте у Бугарску. Један од веома активних агената српске владе у Бугарској био је 1852 године Панко Радо, родом из Филипопоља. Он је до тада био већ два три пута затваран у Турској због растурања српских патриотских списа. Крајем новембра 1852 Панко Радо је отишао из Београда за Видин па одатле за Габрову, носећи и овога пута велики број српских патриотских списа.[197] 1853 године руска влада је предлагала Кнезу да се црквене књиге, које руски цар поклања хришћанском народу у Бугарској, Србији, Босни и Аустрији, у будуће штампају у Београду. Кнез је био одушевљен овим предлогом, сматрајући да би престоница Србије на овај начин постала центар публикација црквених књига за хришћански народ на Балканском Полуострву.[198]

Уопште Срби су педесетих и шездесетих година имали великог утицаја на Бугаре. Нарочито је овај утицај ухватио дубљег корена у бугарском народу за време док је Гарашанин био Кнежев Претставник. Скоро сви страни писци који су до 1853 године писали о Словенима у Турској говоре о великом српском утицају у Бугарској.[199]

X Питање подизања католичке цркве у Београду 1852/3 године

Аустријска влада, у жељи да придобије за себе симпатије католика у Србији, наредила је своме конзулу да покрене код српске владе питање подизања католичке цркве у Београду. 1852 године у Београду је постојала само једна католичка капела, у кући аустриског конзулата. 10/22-V-1852 у Београд је дошао католички бискуп из Ђакова Штросмајер, »pour donner la confirmation aux enfants catholiques de cette ville, sujets autrichiens pour la plupart« и да освешта обновљену католичку капелу у аустриском конзулату.[200]

Аустриска влада је хтела да се, поред ове капеле, подигне у Београду још једна католичка црква. Радосављевић је ишао Кнезу да му говори о подизању католичке цркве

М И Д у П. Изв. из Б., 2-XII-1852. [196] Ib. [197] Ib. [198] А М И Д у П. Изв. из Б., 15-IX-1853. Говорећи француском конзулу о предлогу руске владе, Кнез га је упозорио да све књиге које се штампају у Русији »portent des invocation pour l'Empereur Nikolas« и да неки грчки свештеници желећи да униште ову формулу кваре и упропашћују саме књиге. Ако би се пак књиге штампане у Београду, избегле би се ове неприлике (Ib.). [199] А М И Д у П. из Б., 24-VIII-1853.

[200] А М И Д у П. Изв. из Б., 24-V-1852. Приликом свога доласка у Београд, Штросмајер је посетио Кнеза, београдског пашу и неко-

у вароши о трошку српске владе. Кнез није хтео пристати на Радосављевићев предлог. [201] Доцније, када је Мајерхофер био у Србији, Кнез је дао пристанак да се о трошку српске владе подигне католичка црква у Београду, али је тражио да у њој могу служити само свештеници из Босне — фрањевци. Мајерхофер је Кнезу рекао да је ово немогуће примити, већ да се свештеник за нову цркву мора тражити од бискупа у Ђакову. После овога Кнез је порекао своје раније дато обећање за дизање католичке цркве.[202]

Наскоро, после тражења да српска влада подигне о свом трошку католичку цркву у Београду, Радосављевић је једном приликом, у капели католичкој, изјавио како он ради на томе, да се у Београду, од добровољних прилога, подигне једна болница за аустриске поданике. Аустриски конзул је позвао и француског конзула да и његови сународници узму удела у подизању ове болнице.[203] Француски конзул је одбио позив аустриског конзула, под изговором да он има само неколико штићеника-католика у Београду (Пруса и Грка), те да према томе подизање болнице нема толике важности за Француску колико за Аустрију, која има велики број својих поданика у Србији.[204] Међутим, француски конзул је одбио Радосављевићев предлог због тога што није хтео да дозволи »да у том подухвату Аустрија игра главну улогу«.[205] Француски конзул је исто тако одбио и први Радосављевићев позив да заједнички посете Кнеза и од њега траже дозволу за подизање католичке цркве у Београду, јер се бојао да у овом случају не заузме супротно гледиште од Кнеза. Затим, конзул је хтео да буде у овом питању потпуно слободан, да би доцније могао предложити француској влади оснивање католичке капеле у француском конзулату у Београду.[206] Француска влада је потпуно одобрила држање свога конзула у питању подизања католичке цркве и болнице у Београду.[207] По мишљењу француског конзула, својим предлогом да се оснује католичка црква у Београду, аустриска влада је хтела да покаже католицима у Босни како она води рачуна о њиним интересима.[208]

Француски конзул је желео да у католичкој капели, која би се основала у француском конзулату у Београду, врши верске обреде један босански фрањевац, јер они (фрањевци), како каже Даврил, иако су Словени по пореклу, немају ничег заједничког са руским панславизмом, већ само

лико истакнутијих Срба. [201] А М И Д у П. Изв. из Б., 2-IX-1852. [202] Ib., 19-III-1853. [203] Ib., 8-XII-1852. [204] Ib. Француски конзул је опитуживао Србе како су они кривци што је аустриска влада узела на себе иницијативу да подигне болницу у Београду Њему се није допадало што српска влада чини велике издатке око зидања позоришта, док на другој страни нема своје болнице (Ib.). [205] Ib. [206] А М И Д у П. Изв. из Б., 5-IX-1852. [207] Ib., Уп. из Париза у Београд, 26-I-1853. [208] Ib., Изв. из Б., 2-IX-1852.

желе слободу и уједињење Словена (Југословена).[209] Он је исто тако знао да ће његов предлог бити веома радо примљен од српске владе и да ће се на овај начин повећати француски утицај у Босни, јер би католици из Босне, који долазе неким послом у Београд, свраћали у католичку капелу у француском конзулату. А како су босански фрањевци велики противници Аустрије, то ће он моћи од њих добијати тачне извештаје о свему оном што се догађа у Босни.[210]

Како је српска влада, а нарочито Гарашанин, била против аустриског предлога, то је она са великим задовољством примила предлог француског конзула о оснивању католичке капеле у француском конзулату. Овај предлог француског конзула потпуно се слагао са идејама изнетим у Гарашаниновом »Начертанију«, где се каже: »На источно вероисповедање Бошњака већи уплив имати неће бити за Србију тежак задатак. Више предострожности и вниманија напротив тога изискује, да се католички Бошњаци задобију. На челу ових стоје фрањевачки фратри«.[211] За Гарашанина је сад био најпогоднији начин да ступи у ближе везе и лични додир са босанским фратрима и да после преко њих развије своју акцију код католика у Босни. Стога је Гарашанин и казао француском конзулу: »Ако Ви издејствујете код Римске курије (Свете Столице) да босански фрањевци могу вршити службу у једној католичкој цркви у Београду, и то изван надлежности аустриских владика, ми ћемо видети мање сметње за установљење једне католичке цркве«. Затим је Гарашанин додао: »Оно што би сте урадили за једну капелу у Вашем конзулату могло би да послужи за установљење цркве; јер ми не можемо водити преговоре са Папом«.[212]

Чланови српске владе су искористили Фонтонов боравак у Београду и с њим опширно разговарали о католичком питању у Србији. Фонтон је саветовао српску владу да једним законом даде слободу за све вере и да нађе начина како би католике у Србији отцепила од Ђаковачке бискупије и установила националну бискупску столицу у Београду. Он је српску владу упозорио и на ту чињеницу, да би руски цар нероватно помогао овај њен предлог код Порте и понудио јој помоћ руске владе да од Папе добије дозволу, да у новој

[209] Даврилов извештај француском конзулу у Београду. Додатак извештају француског конзула у Београду од 25-X-1852 (А И М Д у П.). Педесетих и шездесетих година фрањевци су уопште били познати као велики противници Аустрије и њеног утицаја међу Јужним Словенима, а нарочито међу Србима. То је било онда када је код фрањеваца као и код осталих католика у Босни и Херцеговини, народност била изван вере.

[211] А М Д у П. Изв. из Б., 2-IX-1852. [212] Страњаковић, 28.

католичкој цркви, која би се подигла у Београду, могу служити само свештеници који су Султанови поданици.[213]

Фонтонови савети имали су успеха. Савет је, на својој седници од 9/21-IX-1852, усвојио један закон о слободи неправославних хришћана у Србији. По овом закону дозвољено је разним католичким и протестантским заједницама да могу о своме трошку подићи цркве за вршење верских обреда. Поред овога закона решено је да се изради једна уредба о правима и дужностима католичких свештеника, у коју би се унело да католички и протестантски свештеници у Србији морају бити Султанови поданици и изабрани или потврђени од стране српске владе.[214]

XI Резултати рада Гарашанина и српске владе на националном пољу међу Јужним Словенима на крају 1853 године

После деветогодишњег (1844—1853) систематског рада Гарашанина и српске владе на ширењу идеје о ослобођењу и уједињењу Јужних Словена, изнетој у Гарашаниновом »Начертанију«, Србија је заиста постала Пијемонт Југословена. Српска влада је имала у свима југословенским покрајинама под турском влашћу и у Далмацији своје агенте, који су међу Југословенима ширили идеју народног ослобођења и уједињења са Србијом, бунећи духове и припремајући народ за догађаје који могу изненада наступити. Агенти су редовно слали извештај српској влади о свему ономе што се догађало у покрајинама у којима су се они налазили. Да би што боље везала за себе Србе и остале Југословене из покрајина под турском влашћу који долазе у Београд због својих личних или општих народних интереса, српска влада им приређује свечане дочеке. Па и сам Кнез, како каже француски конзул, указује им разне почасти »malgré quelques tendances à la parcimonie ne laisse pas de se mettre en frais pour les recevoir«.[215] Кад год би Кнез приредио неку свечаности или забаву у Београду, српска влада би одмах позвала 2—3 Србина из Црне Горе да присуствују овим свечаностима. Они су остајали неколико дана у Београду; а

[213] А М И Д у П. Изв. из Б., 8-XII-1852. До 1851 католици у Србији су потпадали под управу владике Париса чије је седиште било у Букурешту, а који је био владика »inpartibus de Philipopolis«. Како је аустриска влада желела да се католици у Србији налазе под управом једног владике који би имао седиште у Аустрији, то она успе код Папе у Риму, да српска католичка црква дође под управу ђаковачког бискупа Штросмајера (А М И Д у П. Изв. из Б., 8-XII-1852. 23 септембра 1851 Штросмајер је именован викаром за кнежевину Србију). Таде Смичиклас, Нацрт живота и дјела бискука J. J. Штросмајера (1096), 28; А М И Д у П. Изв. из Б., 20-IX-1853 и уп. из Париза у Беч 22-X-1853. [214] Ib., 24-IX-1853. [215] А М И Д у П. Изв. из Б.,

кад су се враћали својим кућама они су причали народу о богатству Србије и дарежљивости њеног Кнеза. На основу ових прича, како каже француски конзул, код Црногораца се рађала идеја о њиховој бољој будућности, ако се у своме раду буду угледали на браћу у Србији, или ако се с њима уједине.[216]

Не само што су Кнез и српска влада држали да је Србија постала Пијемонт Јужних Словена и што су је за такву сматрали скоро сви Југословени под турском и аустриском влашћу, већ су је и стране државе, Француска, Аустрија и Русија, за такву сматрале.

Француски конзул у Србији извештава 1851 године своју владу, како из дана у дан расте утицај Србије у Босни, Бугарској и југословенским покрајинама у Аустрији,[217] и да од држања Србије према Порти зависи и даље држање народа у Босни и у Бугарској.[218] За њега је била несумњива чињеница да Србија истрајно ради да оствари свој план савеза Јужних Словена.[219] Тако, марта месеца 1853, француски конзул каже да је »Belgrade le centre politique, moral et presque religieux des pays slaves de la Turquie«.[220]

Француска влада је хтела 1853 године да неколико младића Француза науче арапски језик, како би их после могла поставити за своје агенти у конзулатима у Азији. Француски конзул у Београду предложио је својој влади да би било потребно да 5—6 Француза дођу у Београд да науче српски језик, да би после могли постати агенти у француским конзулатима који већ постоје на Балканском Полуострву, или који ће се доцније основати. Услед тога што се није могло наћи Француза који су знали српски језик, француска влада је морала узимати Пољаке за драгомане у својим конзулатима у Београду и Сарајеву.[221] По мишљењу француског конзула, »у Београду би требало заправо отворити школу за учење јужно словенских језика. Српски језик који се овде говори је сасвим разумљив и готово се сасвим говори у Далмацији, у Црној Гори, у Северној Албанији, у Херцеговини, у Босни, у Северној Македонији, у Хрватској и у Банату. Постоји заиста разлика између српског језика којим се говори у Београду и у Бугарској: 1) због различитог места акцената и 2) због члана који постоји у бугарском језику а не постоји у српском, али су корени исти и сасвим је довољно шест месеци вежбања за онога ко говори српски, да би говорио бугарски«.[222]

Аустриска влада се плашила од сваког културног и просветног напретка Србије. Она је осећала колики је био утицај Србије на све Јужне Словене на Балканском Полуострву педесетих година XIX столећа. По мишљењу Бурса, »Аустрија мисли да успеси Србије прете не њеној амбицији него њеној будућности. Србија је у њеним очима, можда и сувише, први претставник словенске (југословенске) идеје, *Србија је Пијемонт за њене источне покрајине*, и ко год потпомаже њене (Србијине) успехе, дела непријатељски против Аустрије«.[223]

Аустриска влада се плашила утицаја Србије на Јужне Словене у толико пре, што је у последње време почело да слаби осећање одазности југословена у Аустрији према хапсбуршком двору. Један путник кои је у јесен 1853 пропутовао словенске покрајине под аустриском влашћу, говори сасвим опширно у своме писму француском конзулу у Београду о нерасположењу Словена према царском аустриском двору. По њему, овако осећање и нерасположење примећује се и код простог и код културног дела словенског народа. Нерасположење простог народа према царском двору расте све више због сталног повећања пореза. Код културног дела словенског народа у Аустрији, код кога се у већини случајева ово нерасположење претвара у мржњу, има свој корен углавном у германизацији Словена, коју спроводи аустриска влада.[224] Изван сваке је сумње да за промену држања југословенског народа у Аустрији према хапсбуршком двору има доста да се припише српској пропаганди и утицају који је Србија имала, ако не потпуно на све Југословене, а оно сигурно на Србе у аустриском царству. Русија је исто тако врло добро осећала да је Србија, и по географском положају и по утицају који је имала на све Југословене на Балканском Полуострву, постала Пијемонт Јужних Словена. Она је врло добро знала колики је утицај Србије на све Југословене под турском и аустриском влашћу, због чега је и тајно и јавно водила акцију против српске пропаганде међу Јужним Словенима.

Оваквим напорним али успешним радом ширења идеје ослобођења и уједињења свих Јужних Словена у једну независну и слободну државу, којим је углавном руководио генијални српски политичар и државник XIX столећа Илија Гарашанин, Србија је крајем 1853 године постала и сматрана за Пијемонт Југословена. Стране силе су ово веома добро осетиле и увиделе. Оне су пре почетка кримског рата сасвим правилно схватиле да ће од држања Србије, углавном, највише зависити и држање Југословена на Балканском Полуострву за време рата. Стога су се западне силе (Француска и Енглеска) старале да привуку Србију на страну Турске а против Русије, или да је задрже да за време рата не учествује ни на турској ни на руској страни.

31-VIII-1852. [216] Ib. [217] А М И Д у П. Изв. из Б., 28-VIII-1851. [218] Ib., 6-IX-1851. [219] А М И Д у П. Изв. из Б., 27-IX-1852. [220] Ib., 12-III-1853. [221] А М И Д у П. Изв. из Б., 7-IX-1853. [222] Ib.

[223] А М И Д у П. Изв. из Б., 6-IX-1853. [224] А М И Д у П. Изв. из Б., 5-X-1853.

ШТАМПАРСКЕ ГРЕШКЕ

Стр. 3, ред 11 оздо, место **целом** треба **у целом**
„ 6, „ 6 оздо, место **7а** треба **На**
„ 13, „ 10 озго, место **Добруџе** треба **Добруче,**; ред 18 **оздо** место **брчком** треба **бирачком**
„ 15, „ 20 озго, треба изоставити **на бугарском језику**
„ 16, „ 17 оздо, место **писмом.** треба **писмом**
„ 17, „ 18 оздо, место **Краснику** треба **Красном**
„ 22, „ 29 озго, место **рећи** треба **речи**
„ 25, „ 25 озго, место **песма** треба **писма**
„ 28, „ 9 оздо, место **у последњу** треба **и последњу**
„ 33, „ 18 озго, место **смео** треба **омео**
„ 34, „ 11 озго, место **правдати** треба **оправдати**
„ 35, „ 8—11 оздо, **курзив је мој**
„ 37, „ 6 оздо, место **очекују** треба **очекује**
„ 38, „ 3 оздо, место **на** треба **да**; ред 11 оздо, место **аустриском** треба **аустриском влашћу**; ред 23 оздо, место **упрошћено** треба **упропашћено**
„ 43, „ 19 оздо, место **кћи книза** треба **кћер кнеза**
„ 44, „ 17 оздо, место **имали велико поверење у њега** треба **имали у њему велико поверење**
„ 46, „ 1 оздо, место **жалбу послану** треба **жалби посланој**
„ 50, „ 1 озго, место **Даврил** треба **Даврил** *(D'Avril)*; ред 10 озго избацује се и на место њега долази: **конзул је на овај начин желео да прикрије Даврилов пут у**
„ 51, „ 10 озго, место **шаке** треба **шака**; ред 22 озго, место **ће** треба **би**
„ 54, „ 4 оздо, место **Бугарску** треба **Бугарској**
„ 56, „ 1 озго, место **петорица** треба **пет**
„ 58, „ 2 оздо, место **изван** треба **изнад**
„ 59, „ 9 оздо, место *inpartibus Philipopolis* треба *in partibus de Philippopolis*

Отштампано из моје књиге, Влада Уставобранитеља од 1842 до 1853 године.
Београд 1932